

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).

Informatie op Internet:
<http://www.let.uu.nl/hist/info/VVG/>

Redactie

Zonneke Matthée (hoofdredactie)
 Fia Dieteren
 Marijke Groos (eindredactie)
 Marijke Huisman (eindredactie)
 Lizzy Jongma
Redactie-adres
 Schokkerwerf 1
 2317 DM Leiden
 Tel: 071-5215873
 E-mail: zmatthee@worldonline.nl

Lidmaatschap VVG/abonnement *Historica*

Afhankelijk van het inkomen betalen leden f 40,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer, of inkomen onder f 1500,- p.m.) of f 55,- per jaar. Zij hebben stemrecht in de ALV, ontvangen *Historica* en krijgen korting op publicaties en activiteiten van de VVG. Abonnees betalen f 30,- (particulieren) of f 40,- (instellingen). Voor informatie, aanmelding als lid of abonnee kan men schrijven, bellen, e-mailen, de homepage raadplegen of het bedrag gireren: VVG p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam telefoon: 020-6723263 of 020-6651318 e-mail: sequoia@xs4all.nl VVG-Homepage: <http://www.let.uu.nl/hist/info/VVG/> gironummer: 4102980, t.n.v. VVG Amsterdam.

Abonnementen worden automatisch verlengd tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd. Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij:

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Advertenties: 071-5215873

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

- voorzitter: **dr. Maria Grever**
 Tel. 024-3615761 (fax 024-3612807)
 e-mail: M.Grever@let.kun.nl
- 1e secretaris: **drs. Jeannine Hendriks**
 Tel. 075-6318873, e-mail: ijhmh@globalxs.nl
- 2e secretaris: **drs. Marianne Boere**
 Tel. 020-6651318, e-mail: boere@iiav.nl
- Penningmeester: **drs. Frieda Boekweit**
 Tel. 020-5810547, e-mail: sequoia@xs4all.nl
- **drs. Esther Captain**
 Tel. 030-2538231, e-mail: Esther.Captain@let.uu.nl
- **dr. Emily Hemelrijk**
 Tel. 023-5323613,
 e-mail: hemelrijk@rullet.leidenuniv.nl
- **drs. Anneke Linders**
 Tel. 020-6723263, e-mail: Linmos@xs4all.nl

Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. Piet Blaas (EUR)
 prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
 prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
 prof.dr. Willy Jansen (KUN)
 prof.dr. Paul Klep (KUN)
 prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
 prof.dr. Joyce Outshoorn (RUL)
 prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Dutch representative IFRWH

dr. Berteke Waaldijk
 Homeruslaan 58
 3581 MJ Utrecht
 Tel. 030-2536151
Internet: <http://www.arts.unimelb.edu.au/Dept/History/ifrwh.html>.

Correspondentieadres VVG

p/a IIAV
 Obiplein 4
 1094 RB Amsterdam
 Tel: 020-6651318
 Fax: 020-6655812

ISSN 1382-3914

Lay-out: E. van Dusseldorp
Druk: Zet & Print, Naarden
Foto omslag: Marianne Philips (1904).
 Bron: Collectie C. van der Lugt-Goudekot.

BIOGRAFIE

- Marianne Philips (1886-1951), socialiste en schrijfster
Martje Breedt Bruyn 3

HISTORIOGRAFIE

- Schuld en sekse
Kirsten Sniijders 6

NEDERLANDS-INDIË

- "Vooral wij die hier alles verloren hebben"
Vilán van de Loo 10

POLITIEK

- Joke Smit: hoe vertaal je feminisme in beleid?
Jeannine Hendriks 13

SEKSUEEL GEWELD

- Spreken en zwijgen over zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld
Anoushka Boet 16

ARBEIDSMARKT

- Marjolein Nieboer: tussen bibliotheek en geschiedenis
Marja van Tilburg 20

FEIT EN FICTIE

- Het geromantiseerde leven van Etta Palm
Judith Vega 22

ONDER DE LOEP

- Heleen Massee en
Marijke Huisman 25

RECENSIE

- Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 19
Lidewij Hesselink 26

VERS VAN DE PERS

IFRW

SVVT

HISTORICA SERVICE

VVG-Nieuws

Vervuiling

Het einde van dit millennium noopt de mens (m/v) tot mijmeren over de afgelopen eeuw, en wat daar aan voorafging. Wat weten we nog? Wat heeft Thorbecke voor ons land betekend? En Kenau? Was dat nou een man of een vrouw, iets met de Spanjaarden? En Maria van Hongarije, was zij de koningin die in Sarajevo doodgeschoten werd aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog?

Rubrieken zoals 'De kopstukken van het laagland', de serie 'Het millennium' en 'De oogst van deze eeuw' passeren dit jaar in kranten en tijdschriften de revue. Geschiedenis is in! Leuk voor een spelletje. Ook spelletjes zijn in! Even een meerkeuzetoets voorleggen aan de leden van de Tweede Kamerleden om te testen of ze hun eigen geschiedenis wel voldoende beheersen. Het resultaat valt tegen, "maar het was toch leuk om mee te doen!" Niet lang daarna verschijnt De Nederlandse geschiedenis in een notedop in 113 pagina's om snel de hiaten te kunnen aanvullen.

Geschiedenis een mannenzaak? Welnee, een ronde telefoontjes en het *Historisch Nieuwsblad* kende de tien belangrijkste vrouwen van Nederland uit de afgelopen honderd jaar, met koningin Wilhelmina voorop. Het volgende spelletje diende zich al weer aan: De Grote Geschiedenis Quiz, georganiseerd door de *Volkskrant* en het *Historisch Nieuwsblad*. De quiz werd gepresenteerd als een historische gebeurtenis, onder het wakend oog van een jury, met daarin gerenommeerde historici als Cees Fasseur en Piet de Rooy. Gelukkig geen gerenommeerde historicae! Op de historische locatie Slot Loevenstein werd in de eindfinale een felle strijd geleverd, een strijd waar zelfs drie dames aan meededen. Ook in de vragen waren vrouwen niet vergeten, zoals blijkt uit de de vraag over het Eurovisiesongfestival met Teddy Scholten en Corrie Brokken. De uitslag maakte in elk geval duidelijk dat: "vrouwen niet houden van historische feiten en als ze er wel van houden dan hebben ze er geen verstand van". Van het aantal deelnemers aan de Grote Geschiedenis Quiz was een kleine twintig procent vrouw. Opgelucht haal ik adem. Wij vrouwen ver-Trossen gelukkig niet helemaal. Laten we in het nieuwe Millennium onze tijd eens niet besteden aan een spelletje, niet meedoen aan de historische vervuiling en zeker niet onze kostbare tijd steken in het schrijven van een 'Vrouwengeschiedenis van de twintigste eeuw in een notedop'.

Zonneke Matthée

“Ieder individu is eigenlijk op zichzelf aangewezen”

Marianne Philips (1886-1951), socialiste en schrijfster

Martje Breedt Bruyn

Tot in de jaren zeventig lazen vele scholieren nog het werk van schrijfster Marianne Philips voor hun boekenlijsten. Nu, aan het eind van de eeuw, is ze bijna vergeten. Niet alleen als schrijfster, ook als socialiste die zich actief inzette voor de SDAP. Maar het socialistisch gedachtegoed bood Marianne Philips niet de zingeving die zij zo wenste. Ze ging daarom te rade bij religieuze stromingen als de theosofie en bij de oosterse wijzen, maar vond zichzelf uiteindelijk het meeste terug in haar literatuur.¹

1 mei. Een uitdagender datum voor hun huwelijk, in 1911, hadden ze niet kunnen kiezen. Marianne Philips en Sam Goudeket, beiden afkomstig uit een joodse familie, maakten daarmee duidelijk dat ze socialisten waren. In het milieu van Marianne viel dat niet goed. “In die tijd was het nog een uitzondering en een blamage als een meisje van goeden huize zich publiekelijk “rood” verklaarde,” schreef ze later. Het paar trouwde bovendien alleen in het stadhuis, ze wilden geen inzegening in de synagoge. Dat was voor de familie van Marianne Philips een nog grotere klap. Voor Marianne zelf was het een duidelijke keuze: “Het jodendom heeft geen plaats voor een vrouw.” Maar haar familie van moederskant - haar ouders waren al overleden - was diep verontwaardigd. De familieoudste, oom Levi Rozelaar, schreef haar een harde brief waarin hij mededeelde dat hij de familieband als verbroken beschouwde. En het sprak vanzelf dat zij zijn traditionele huwelijksgeschenk, een Val Saint Lambert-servies, misliepen. Het jonge echtpaar trok zich er niets van aan. Zij begonnen aan een nieuw, eigen leven. Ze waren voor emancipatie, stonden een ethische levenshouding voor en waren enthousiaste leden van de SDAP. Zij waren vast van plan zich samen in te zetten voor een betere en rechtvaardiger wereld.

Marianne Philips als achttienjarige (1904).
Bron: Collectie C. van der Lugt-Goudeket.

Bij haar dood, veertig jaar later, had Marianne Philips die strijd al lang achter zich gelaten. Maar haar belangstelling voor ethische vraagstukken was sterker geworden. Ze had een lange zoektocht achter de rug naar een religieus getinte levensbeschouwing waarbij ze zich thuis voelde. Ze was geen socialistisch kopstuk geworden, maar een gevierd schrijfster. Ze publiceerde zes romans, twee bundels korte verhalen en een paar novellen. Kort voor haar dood interviewde Yge Foppema haar voor *Vrij Nederland*. Hij stelde vast: “Grondslag van Marianne Philips’ werk is het besef van menselijke ontoereikendheid ten opzichte van de medemens, en de daaruit voortvloeiende plicht tot medegevoel en erbarmen. Wie hierbij aan halfzachtheid denkt, kent haar werk niet - en kent de sterke vrouw niet die het heeft geschreven.”

Nieuwe dageraad

Marianne Philips (1886-1951) groeide op in het hart van Amsterdam. Op de hoek van de Kloveniersburgwal en de Nieuwe Hoogstraat dreven haar ouders een florerende manufacturenzaak. Haar vader, Zadok Philips, stierf anderhalf jaar na haar geboorte. Esther Rozelaar, haar moeder, hertrouwde, maar overleed toen Marianne veertien was. Haar stiefvader moest de zaak verkopen, en het geslonken gezin - haar oudere zus-

ters en broer waren het huis uit, Marianne moest tot haar verdriet zorgen voor haar halfbroertje en halfzusje – kwam terecht in een goedkope huurwoning in Watergraafsmeer.

Daar maakte ze van dichtbij de legendarische spoorwegstaking van 1903 mee, haar kennismaking met de socialistische beweging. Veel later schreef ze daar een ooggetuigeverslag van in *Henri van de Overkant* (1936), een roman over haar jeugd. Levendig en goed gedocumenteerd schilderde ze het aanstekelijke enthousiasme van de stakers – “een golf van machtsgevoel liep door de arbeiders van Amsterdam” –, de keiharde machtsstrijd en de tragische afloop. Een jaar na de staking, ze was achttien, zag ze het toneelstuk *Op hoop van zegen* van Herman Heijermans. Ze was diep onder de indruk van het bittere lot van de vissers. Na de voorstelling raakte ze in gesprek met een van de acteurs en vroeg hem of er niets gedaan kon worden aan die ellende. Zeker wel, zei hij, dan moet je socialist worden. Ze bedacht zich geen moment. “Ik werd lid van de SDAP in een tijd waarin pionierswerk werd gedaan,” noteerde ze in een korte levensbeschrijving. “In de tijd waarin je vegetarisch at. En waarin wij zongen: ‘Makkers, laat ons de kazernes slopen.’” Die stap leverde haar heel wat onmin met haar familie op.

Zo gauw ze meerderjarig was, zocht ze een baan en een kamer. Ze ging werken als telefoniste en correspondentente vreemde talen bij de diamantfabriek I.J. Asscher en sloot zich aan bij de Algemene Bond van Handels- en Kantoor-bedienden. In 1910 werd ze secretaris van de afdeling Amsterdam. Ze schreef artikelen voor het maandblad *Onze strijd*, demonstreerde voor de invoering van het algemeen kiesrecht, hield van de 1-mei-optochten. Ze las veel, literatuur en boeken over kunst en politiek. In de Bond leerde ze Samuel Goudekete kennen, een van de oprichters. Hij werkte in de Beurs van Berlage en werd commissionair in effecten.

Na hun huwelijk gingen Sam en Marianne in Bussum wonen. Mooi, maar saai. Ze was gestopt met werken en miste de levendige discussies met haar collega's bij Asscher over het socialisme en het zionisme – dat haar niet aansprak: internationale waarden, daar ging het om. En in het Gooi was geen trefpunt van socialisten zoals café de Ijsbreker aan de Amsterdamse Weesperzij, waar Sam en Marianne vol overgave deelnamen aan de gesprekken over de nieuwe dageraad. Met “na zo'n avond de heerlijke zekerheid dat nu, aan het einde der eeuwen, het werelds bestel werd voorzien en dat afdoende reorganisatie nog maar een kwestie van tijd was.”

De meeste partijgenoten in Bussum waren, net als zij, overlopers uit de bourgeoisie. Sam interesseerde zich voor de verbetering van de sociale wetgeving, Marianne verdiepte zich in de bijbel en in het werk van Herman Gorter en Henriëtte Roland Holst. Vooral *De vrouw in het woud* trof haar, poëzie waarin Roland Holst haar gevoel van verlatenheid beschrijft na een pijnlijke breuk met haar geestverwanten. Ze vond ook bezigheden die haar socialistische ideaal dienden. Met haar man spande ze zich in voor de oprichting van een openbare leeszaal. Haar tweede dochter Carla herinnert zich: “Hij nam voor alles het initiatief, trok zich dan terug. Moeder zette het voort. Beiden waren ze sociaal bewogen, maar bij moeder was er ook sprake van emancipatiedrift.” Marianne zette bijvoorbeeld een club op waarin ze socialistische vrouwen politiek schoolde.

Boom van verdriet

Na de Eerste Wereldoorlog was de kloof tussen arm en rijk dieper dan ooit. De revolutionaire ontwikkelingen in Duitsland wakkerden ook de strijd lust in Nederland

aan. Zelfs in het Gooi. De afdeling-Bussum van de SDAP ontdekte de talenten van Marianne Philips, inmiddels moeder van twee dochters, Hester en Carla. De partij wilde eindelijk deel gaan uitmaken van de gemeenteraad en zette mevrouw Goudekete in als geheim wapen. Ze was een uitstekend propagandiste, hield met haar mooie spreekstem meeslepende redevoeringen, deinsde er niet voor terug om desnoods op een handkar te klimmen om haar boodschap te verkondigen. De partij zette haar hoog op de kandidatenlijst voor het raadlidmaatschap. De SDAP haalde in 1919 drie zetels, waarvan een voor mevrouw Goudekete. De eerste vergadering van de nieuwe raad trok grote belangstelling. Iedereen wilde “dat snuffje van nieuwigheid” zien: vrouwelijke raadsleden - er waren ook twee katholieke vrouwen benoemd. De drie werden, schreef de *Bussumsche Courant*, “als ware wonderdieren” aangestaard. In haar nieuwe functie viel Marianne op door haar temperament, “zij kon fel tekeer gaan, van zich afbijten.” Maar ook door haar competentie en energie. Maatschappelijk werk en onderwijs waren haar thema's. Ze stelde voor dat de gemeente een noodlijdende particuliere kinderbewaarplaats zou over-

Jaap Weijand, Marianne Philips. Bron: Collectie Letterkundig Museum, Den Haag.

nemen: "Helaas móéten veel arbeidersvrouwen wel bijverdienen." Ze maakte zich druk om de hoge prijzen voor brood en levensmiddelen, stelde een betere wijkverpleging voor. Ze pleitte voor beter volksonderwijs en voor beurzen voor arbeiderskinderen: "Nu gaat veel intellect verloren." Nadrukkelijk wees ze de term armenzorg af: "Arbeiders zijn geen paupers." Na nog geen jaar nam ze tot ieders verbazing afscheid van de raad. Officieel omdat ze te weinig tijd had voor haar gezin – ze had nog een derde kind gekregen, zoon Frits. "Ik was het eerste Nederlandse raadslid dat een kind ter wereld bracht," schreef ze niet zonder trots. Maar er waren meer redenen. Haar huwelijk verliep niet zoals ze het zich had voorgesteld. Sam, de beursman en zij groeiden geestelijk uit elkaar. Na de geboorte van Hester kwam ze in een diepe postnatale depressie terecht, waarvoor ze een halfjaar werd behandeld in de Valeriuskliniek, een psychiatrisch ziekenhuis. Vanuit die "helse inrichting" schreef ze Sam lange brieven, waaruit duidelijk wordt dat ze worstelde met existentiële vragen. Ze legt hem uit dat ze zich voelt "alsof ze onder de boom van groot verdriet zit", vraagt zich af waarom ze zich niet helemaal kan geven. Ze brengt het verschil tussen hen beiden onder woorden, dat tussen redelijk denken en intuïtief voelen.

Bezieling

Het verschil tussen beide echtelieden was in 1920 alleen maar groter geworden. Sam, de doener, ging verder op de weg die ze waren ingeslagen toen ze trouwden. Naast zijn werk was hij actief in het Instituut voor Arbeidersontwikkeling, de volksuniversiteit van de SDAP. Marianne voelde zich aange trokken tot het religieus socialisme. Hij moest daar niets van hebben, maar dwarsboomde haar niet als ze het huis weer eens verliet, op zoek naar bezieling. Ze zocht die in uiteenlopende sferen. Bijeenkomsten van spiritisten maar ook cursussen van de Barchembeweging, waarin Nederlandse Woodbrookers religie probeerden te verzoenen met het ideaal van het socialisme. Ze hield voordrachten voor het Religieus Socialistisch Verbond, en anti-oorlogsspeeches. Boeken over oosterse en Chinese wijsheid, boeddhisme en theosofie hadden nu haar belangstelling, maar haar diepe onvrede met het bestaan nam toe.

In een interview met Piet Beishuizen in *Den Gulden Winckel* uit 1936 zei ze over deze periode: "Vaak gebeurt het dat een intuïtief levend mens, dat vele jaren voorbeeldig getrouwd is, zo tegen zijn veertigste iets van mislukking begint te voelen en zich, zonder zijn toestand duidelijk te zijn, onmiddellijk tot een ander individu wendt, daar als het ware opnieuw steun zoekend voor het onzekere in hem. Helaas zien dergelijke mensen niet, dat elk individu te worstelen heeft en we eigenlijk op onszelf aangewezen zijn." Marianne, de kuise, rechtlijnige, wendde zich niet tot een andere man. Ze zocht haar heil in privélessen filosofie. Zij hoopte een denkwijze te vinden die haar zou helpen om met zichzelf in het reine te komen.

Was het een teken aan de wand dat de ommekeer in haar leven zich voordeed toen de partij nog één keer een beroep op haar deed? Het was 1927, een verkiezingsjaar, en als vanouds trok Marianne als propagandiste met lezingen het land door. In haar hotelkamer in Maastricht maakte ze aantekeningen voor haar toespraak. "Plotseling begon ik iets heel anders te schrijven. Het was een dwang. Mijn potlood weigerde eenvoudig de punten te noteren die ik in mijn hoofd had. Er kwamen impressies die een heel andere oorsprong schenen te hebben. Het was een gevoel van bevrijding dat ik later nooit meer zo heb gekend. Ik ben zelden in mijn leven zo aandachtig geweest." Na deze ervaring wist ze wat ze werkelijk wilde: schrijven.

Ze liet zich wel overhalen nog een keer raadslid te worden, tot vreugde van haar man, die hoopte dat ze zo weer met beide benen op de grond zou komen te staan. Ze hield het twee jaar vol, maar tegelijkertijd begon ze in hoog tempo alles te noteren dat haar inviel. De literatuur had haar bij de hand genomen, zei ze zelf, ze voelde zich herboren als schrijfster. Daar

droeg misschien nog een factor aan bij. In die tijd was ze in psychoanalyse gegaan, om een verband te vinden tussen de lichamelijke inzinkingen waar ze aan leed en haar angsten en onvrede. Haar psychiater gaf haar zoeken een andere richting: niet in die van de filosofie, maar in zichzelf. Hij moedigde haar, na het lezen van haar eerste verhalen, aan om daarmee door te gaan.

'Een hevige avontuur'

Thuis kon Marianne Philips zich moeilijk concentreren op haar schrijfwerk. Om alleen te kunnen zijn, huurde ze een kamer waar niemand last had van het voortdurende geratel van haar schrijfmachine. Binnen de kortste keren werden haar eerste twee autobiografisch georiënteerde romans, *De wonderbare genezing* en *De biecht* gepubliceerd. Het liep niet meteen storm in de boekwinkels, maar critici van naam waren er opgetogen over. Kleine meesterwerkjes, vonden ze, een verademing temidden van de "hobbezakliteratuur" waar stoeten schrijvende dames de markt mee overspoelden. Ook de novelle met een Chinees motief, *De jacht op de vlinder* – vrucht van haar studie van de Chinese wijsbegeerte – werd vol waardering ontvangen. Ze was blij met de goede kritieken, maar dat verhinderde niet dat haar angsten en het gevoel van onvoldaanheid haar het leven vergalden. Thuis vond ze het een gevangenis, het gewone leven ervaarde ze als een juk, het huishouden als dwangarbeid. Dochter Carla: "We zeiden weleens: "Moeder begrijpt van haar romanfiguren veel meer dan van ons" We hadden daar beslist wel moeite mee." Ze kampte herhaaldelijk met een writer's bloc, waar ze doodongelukkig van werd, maar toch wist ze nog drie romans te voltooien, waaronder *Bruiloft in Europa*, de meest gevraagde roman van 1935, en *Henri van de overkant*, een prachtig, weemoedig boek over haar joodse jeugd in Amsterdam.

In de tijd dat ze *Henri* schreef was ze lid – later voorzitter – van de Bussumse loge van theosofen. Als theosofe had ze het chassidisme bestudeerd, een achttiende-eeuwse joodse mystieke beweging. Dat vond ze een openbaring. "Opgegroeid in de officiële rabbinistische leer van het jodendom," schreef ze in het blad *Theosofie*, "was het mij ontgaan, dat ook het denken en voelen van mijn voorvaders zich had gewend tot die diep-menselijke gebieden, waar de ziel zich mag voeden met mystieke inspiraties." Uit dat gevoel kwamen een paar mooie novellen voort, en de poëtische roman *De doolhof*. Maar dit was nog niet de laatste stap in haar geestelijke zoektocht. Op een zondag in september 1940 fietste ze naar de vrij-katholieke kerk in Huizen – hetzelfde gebouw als waar de loge van theosofen bijeenkwam – en liet zich dopen tot lid. Met niemand had ze over dit besluit gesproken. Bij het socialisme had ze niet gevonden wat ze zocht, en evenmin bij de oosterse wijzen en de theosofie. Vond ze bij de vrij-katholieken de geborgenheid waar ze zo naar verlangde? Misschien ook niet: op haar sterfbed deed ze geen beroep op de sacramenten.

In de weken na haar dood verscheen een groot aantal in memoriams. Daarin werd Marianne Philips vrijwel alleen herdacht als schrijfster. De ooit zo strijdbare socialiste is dan al vergeten. En nu, een halve eeuw later, is ook de schrijfster in de vergetelheid geraakt. Haar boeken zijn alleen nog te vinden bij antiquaren. "Een hevige avontuur" – zo omschreef Marianne haar schreden op het pad van de literatuur. Die woorden zijn ook van toepassing op de keuzen die ze maakte in haar leven.

Martje Breedt Bruyn is redacteur bij Vrij Nederland. Zij publiceerde in 1998 Tijdloze ogenblikken. Een biografie van Marianne Philips (Utrecht: Prestige).

1. Dit artikel is gebaseerd op: R. Verheyen, *Marianne Philips 1886-1951. Leven en werk*, Proefschrift (2 delen) Gent, 1971 en M. Breedt Bruyn, *Tijdloze ogenblikken. Een biografie van Marianne Philips*, Utrecht, 1998.

Schuld en sekse

Daderschap in de historiografie over nationaal-socialisme en holocaust¹

Kirsten Snijders

In het onderzoek naar de daders van de wreedheden tijdens de Tweede Wereldoorlog figuren vrouwen nog nauwelijks. Ook niet in het recente onderzoek naar 'gewone' Duitsers en hun betrokkenheid bij de holocaust, waarvan het werk van Daniel J. Goldhagen een voorbeeld is. Dan blijken 'gewone' Duitsers gewoon 'mannen' te zijn. Wat een genderperspectief kan bijdragen aan de historiografie over nationaal-socialisme en holocaust, toont Kirsten Snijders aan in haar artikel. Voor de scriptie waarop deze bijdrage is gebaseerd, kreeg zij in mei 1999 de Johanna Naberprijs.

In 1992 schreef Gisela Bock het artikel 'Ein Historikerinnenstreit?'² Daarin verwees ze expliciet naar de Historikerstreit, een controversiële historiografische discussie die in de jaren tachtig werd gevoerd over de kwestie of nationaal-socialisme en holocaust uniek zijn geweest.³ De Historikerinnenstreit begon in 1987 als een discussie tussen de Duitse historica Gisela Bock en de Amerikaanse histo-

rica Claudia Koonz naar aanleiding van Koonz' boek *Mothers in the Fatherland*.⁴ Koonz onderzoekt hierin de rol van vrouwen tijdens het nationaal-socialisme en wijst hen een groot aandeel in de schuld van de gewone Duitse bevolking aan de holocaust toe. Bock verweet Koonz dat ze 'de' vrouwen 'de' schuld aan het nationaal-socialisme toeschoof, en wees met nadruk op de racistische en seksistische componenten van de nazi-politiek waarvan vrouwen het slachtoffer waren.

Koonz liet zich niet onbetuigd, maar al voordat zij reageerde, plaatsten ook andere historicae de stellingen van Bock en Koonz in vergelijkend perspectief en koppelden die aan de ontwikkeling van de Duitse vrouwengeschiedschrijving over het nationaal-socialisme. Tussen 1987 en 1995 groeide de Historikerinnenstreit zo uit tot een internationaal geheel van elkaar overlappende discussies. Het bleef echter een debat met een status aparte, omdat er bijna geen deelnemers van buiten de gender- en vrouwengeschiedenis waren. Desalniettemin bevatte de Historikerinnenstreit veel elementen over schuld en daderschap van 'gewone' mensen. Een thema dat de laatste jaren de historiografie van het nationaal-socialisme ook in het algemeen domineert.

Een goed voorbeeld van een studie die de 'gewone' Duitser centraal stelde, is *Hitlers gewillige beulen* van Daniel J. Goldhagen in 1996 verscheen. Goldhagen richt zich in zijn onderzoek op de Duitse daders, die hij definieert

Naaisters van nazi-vlaggen. Berlijn, 1933. Bron: Claudia Koonz, *Mothers in the fatherland. Women, the family and Nazi politics* (Londen, 1987).

Kampbewaaksters die vrouwen in concentratiekamp Birkenau selecteren voor de gaskamers. Bron: Claudia Koonz, *Mothers in the fatherland. Women, the family and Nazi politics* (Londen, 1987).

als "die mannen en vrouwen die direct bij de genocide betrokken waren en doelbewust bijdroegen aan de moord op de joden".⁵ Omdat hij in zijn definitie van het begrip 'dader' zo duidelijk beide seksen opneemt, rijst de vraag of zijn onderzoek een schakel kan vormen tussen de gevestigde geschiedwetenschap en de gender- en vrouwengeschiedenis.

Slachtoffers en daders

Het vrouwenhistorisch vertoog over de rol van vrouwen tijdens het nationaal-socialisme heeft verschillende stadia doorlopen. Waar vrouwen in de jaren zeventig vooral een heldhaftige of een a-politieke slachtofferstatus toebedeeld kregen, differentieerde hun rol zich in de loop van het onderzoek steeds meer. Vanaf de jaren tachtig zochten sommige historicae bewust naar vrouwelijke schuld, maar vrouwelijk ouderschap werd in eerste instantie beschouwd als aanpassing aan mannelijk gedrag en niet als zelfstandig historisch handelen. De discussie tussen Bock en Koonz vormde een belangrijke 'trigger' voor de vraag naar vrouwen als slachtoffers versus vrouwen als daders.

Koonz heeft met *Mothers in the Fatherland* geprobeerd het onderzoek naar de speelruimte van vrouwen en hun verantwoordelijkheid te verbinden met het onderzoek naar de werking van een op biologische verschillen gebaseerd machtsysteem. Koonz gaat uit van de scheiding tussen een vrouwelijke privé sfeer en een mannelijke openbare sfeer. Vrouwen maakten volgens haar doelbewust gebruik van de op seksescheiding gerichte nazi-ideologie om een eigen vrouwelijke sfeer te creëren waarbinnen zij zelf macht en onafhankelijkheid bezaten. Hierdoor is er sprake van een typische vrouwelijke schuld, die bestaat in een traditioneel vrouwelijk handelen binnen een afzonderlijke sfeer.

Deze directe schuld heeft betrekking op het nationaal-socialisme als politieke beweging. Bij de uitvoering van de ver-

nietigingspolitiek gaat het echter alleen nog over mannen. Een actieve vrouwelijke schuld wordt afgezwakt tot een meewerkende schuld, omdat vrouwelijk handelen hier gedefinieerd wordt als traditioneel vrouwelijk gedrag binnen een afgezonderde vrouwe sfeer. Zo bestaat vrouwelijke schuld alleen in het instandhouden van een privéwereld waar het nazi-geweld geen plaats had, en waar mannen emotioneel konden herstellen. Door een te starre scheiding tussen privé en openbaar zijn schuld en ouderschap en hun verschillende verschijningsvormen in het werk van Koonz uiteindelijk veel sterker aan sekse gebonden dan op het eerste gezicht duidelijk was.

Bocks kritiek op Koonz luidt dat de laatste alle vrouwen de schuld aan de nazi-misdaden toeschuift, en deze schuld laat voortkomen uit een vrouwelijk anderszijn en een radicalisering van de vrouwelijke sfeer. Koonz beschuldigt Bock op haar beurt van een vasthouden aan het conventionele beeld van de a-politieke of zelfs oppositionele vrouw, die tegelijkertijd samen met ongewenste minderheden tot slachtoffer van de raciale mannelijkheidscultuur wordt.⁶

Bock benadrukt het nazisme inderdaad als een patriarchaal systeem waarbinnen een seksespecifieke sterilisatiepolitiek werd uitgevoerd, met aan de ene kant mannelijke actoren en aan de andere kant vrouwelijke slachtoffers. Volgens Bock werd de nationaal-socialistische vrouwenpolitiek niet gekenmerkt door een exclusief moederideaal en pronatalisme, maar had ze een antinatalistisch karakter.⁷ Vrouwen zijn bij Bock wezens die hun reproductieve functies kunnen of hebben kunnen vervullen. Daarmee zijn ze ook direct werkelijke of potentiële slachtoffers. Het ouderschap bij Bock is dientengevolge expliciet mannelijk geconnoteerd.

Desondanks kan Bock niet voorkomen dat er in haar werk een vrouwelijk ouderschap aanwezig is, dat duidelijker gedefi-

nieerd wordt naarmate het meer ontkend wordt. Het is eenaderschap binnen de bevelsketen van de vernietigingspolitiek en bestaat in a-specifiek vrouwelijk handelen buiten de traditionele vrouwenrollen en buiten de eigen vrouwelijke sfeer. Het gaat dan bijvoorbeeld om vrouwen die betrokken waren bij de uitvoering van sterilisaties. Deze vrouwelijke daders wijken in de ogen van Bock in alles af van de meerderheid van de vrouwen, en hebben zich aangepast aan mannen. Hoewel zij daarmee voor Bock feitelijk geen 'echte' vrouwen meer zijn, ontstaat zo toch een typisch vrouwelijke schuld. Ondanks het feit dat Bock de gelijkstelling van antifeminisme en antisemitisme veel te ver doortrekt, toont ze onwillekeurig dat de nazi-politiek op het niveau van de conceptualisering misschien vooral een mannenaangelegenheid was, maar dat vrouwen bij de uitvoering ervan een grote rol speelden.

Een onderzoek naar de genderspecten van schuld en daderschap levert bij beide auteurs dus nieuwe zoeklichten naar de rol en verantwoordelijkheid van vrouwen op. Koonz leert ons dat we bij het zoeken naar schuld en daderschap ook de privésfeer en de daarmee verbonden, en soms daardoor verborgen, handelingen van vrouwen moeten onderzoeken en moeten erkennen als historisch handelen. Tegelijkertijd kan vrouwelijk handelen niet alleen beperkt worden tot de privésfeer. Bocks onderzoek toont dat men binnen de bekende structuren van de vernietigingspolitiek opnieuw vanuit een genderperspectief moet bekijken aan welke sekse automatisch welke vorm van daderschap toegeschreven wordt, en welke soorten daderschap er zijn. Met behulp van de zoeklichten die uit het werk van Bock en Koonz zijn afgeleid, kan nu zowel Goldhagens onderzoek als de controverse die daarover is ont-

staan, onderzocht worden vanuit een genderhistorisch perspectief op schuld en daderschap.

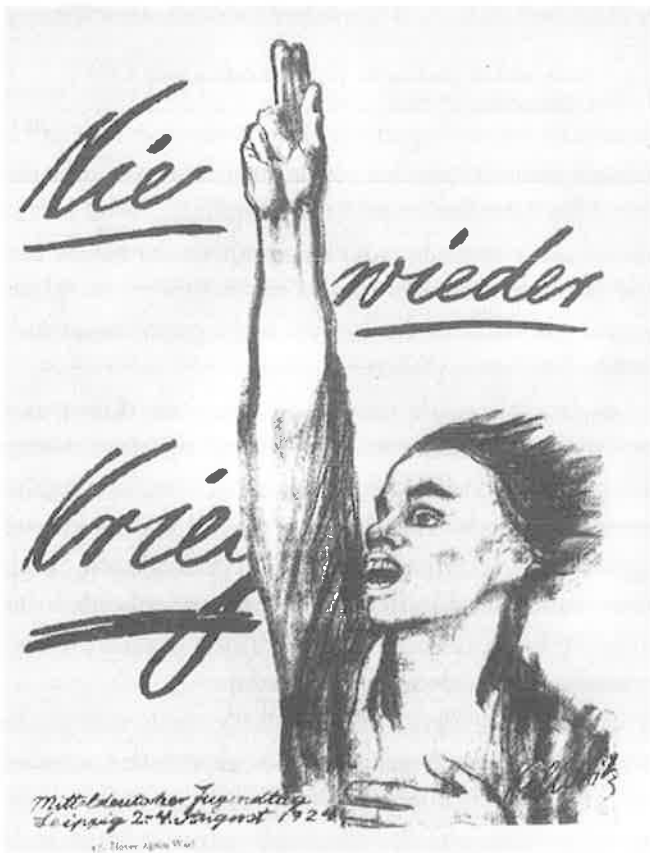
Status aparte

In zijn boek *Hitlers gewillige beulen* stelt Goldhagen dat 'gewone' Duitse mannen en vrouwen allemaal daders zijn. Deze 'gewone' Duitsers begingen hun daden vrijwillig, en stonden er niet afwijzend tegenover. Ze werden door slechts één motief gedreven: door een cognitief, diep in de maatschappij geworteld vernietigingsantisemitisme.⁸ De vraag is hoe dit, a-priori, nationale daderschap in het werk van Goldhagen is verdeeld over mannen en vrouwen en welke rol mannelijkheid en vrouwelijkheid bij het definiëren van dit daderschap spelen.

In het eerste deel van zijn werk onderzoekt Goldhagen de mentaliteit van de 'gewone' Duitser. Maar in hoeverre gaat zijn onderzoek ook echt over 'gewone' mannen én vrouwen? De auteur bakent de term 'gewone' mensen niet nader af. Het bestaan van een privésfeer en de vraag welke rollen vrouwen en mannen hierin speelden, wordt helemaal niet onderzocht. Goldhagen had het onderscheid tussen privé en openbaar, tussen het nationaal-socialisme in het leven van alledag en de gewelddadige uitvoering ervan op zijn minst kritisch kunnen toepassen. Evenmin onderzoekt hij of het vernietigingsantisemitisme 'dat voor iedereen gemeengoed was', bij mannen onderling hetzelfde was als bij vrouwen onderling, van Duitse mannen naar joodse vrouwen hetzelfde als van Duitse vrouwen naar joodse mannen. Sociale achtergronden en verschillende soorten motieven spelen in zijn studie geen rol. Bij het opsporen van een maatschappelijke opvatting en bij een uitdrukkelijk indelen van daders in mannen en vrouwen hadden deze elementen niet over het hoofd gezien mogen worden. Zowel bij het onderzoek naar het antisemitisme onder 'gewone' Duitsers als naar de representativiteitswaarde van zijn daderconcept voor 'gewone' Duitsers, zijn vrouwen afwezig.

Het tweede deel van Goldhagens onderzoek richt zich op de vernietigingsinstituten en behandelt de werkelijke daders uit zijn definitie. Bestuderen we het onderzoek vanuit een genderperspectief, dan levert dit twee opvallende kenmerken op. Ten eerste onderzoekt de auteur alleen instituten die geheel of bijna geheel uit mannelijke deelnemers bestaan. Ten tweede komen vrouwen, als ze beschreven worden, alleen voor in een afwijkende rol. Goldhagen doet geen enkele moeite om de mannelijke geconnoteerdheid van de vernietigingspolitiek op te heffen. Daarnaast beperkt hij het vernietigingsapparaat tot die instituten die direct bij de genocide betrokken waren. Andere instituten die indirect een bijdrage leverden, vallen weg. Een goed voorbeeld hiervan is de betrokkenheid van vrouwen bij de uitvoering van de sterilisatie- en de euthanasiepolitiek die, voor zover het joden betreft, zeker onder de holocaust valt. De auteur laat zodoende een groot deel van de 'daderessen' verdwijnen. Vrouwen komen alleen voor als echtgenotes die hun mannen bij het uitvoeren van de vernietigingspolitiek toeschouwen.

De door Goldhagen beschreven dodenmars is het enige instituut waarbij mannen en vrouwen evenredig vertegenwoordigd zijn en vrouwen uitdrukkelijk in een uitvoerende daderrol aanwezig zijn. De status van deze vrouwen is echter onduidelijk. Goldhagen stelt dat, ondanks de over het algemeen minderwaardige plaats van vrouwen in de Duitse maatschappij, mannelijke en vrouwelijke bewakers elkaar als gelijkwaardig beschouwden. Hiermee wijkt de situatie af van die in het 'gewone' Duitse leven. Ligt hier een motief voor vrouwen om mee te doen? Tegelijkertijd wijken vrouwen af door hun gedrag dat weder was dan dat van de mannen. Zonder dat hiervoor een verklaring gegeven wordt, creëert de auteur zo een soort apart vrouwelijk daderschap.

Beroemd geworden tekening van Käthe Kollwitz uit 1924, die later is gebruikt als beeld voor anti-fascistische propaganda. Bron: Galerie St. Etienne, New York.

Aan de kant

Goldhagens benadering lijkt in feite veel op die van Koonz en daarmee treedt dezelfde polarisatie op als eerder in de *Historikerinnenstreit*. Goldhagen maakt namelijk werkelijke vrouwelijke daders wreder dan mannen, en kent daartegenover de rest van de vrouwen een toeschouwersschuld en dus een slechts indirecte schuld aan de vernietigingspolitiek toe. Het gehele scala daartussen wordt vervolgens opgevuld met 'gewone' mannen.

Wat betekent dit voor de representativiteitswaarde van Goldhagens 'gewone' Duitse daders? Alleen in naam staan mannen en vrouwen centraal. Voor vrouwelijke daders heeft Goldhagen nauwelijks oog. De toekijkende echtgenotes zijn 'gewone' vrouwen, maar impliciet geen 'gewone' Duitsers; de wrede nazi-misdadigsters zijn impliciet geen 'gewone' Duitsers én geen echte vrouwen. Door het inconsequent selectieve karakter van het onderzoek krijgen de daders een eenzijdig, Duits, mannelijk karakter en zijn alle vrouwen uitgesloten van dit daderschap van de 'gewone' Duitser. De representativiteitswaarde van Goldhagens daderconcept ramelt dus aan alle kanten.

Vanuit dit oogpunt is het verbazingwekkend dat bijna elke criticus viel over de representativiteitswaarde van de onderzochte daders, maar dat niemand registreerde dat Goldhagens mannelijke daderconcept klakkeloos overgenomen werd. Niemand stoorde er zich aan dat Duitse mannen en hun gedrag model stonden voor Duitse vrouwen die niet onderzocht werden. Als de 'gewone' vrouwen uit Goldhagens onderzoek al aan de orde werden gesteld, dan op een manier die de vrouwelijke toeschouwersschuld kritiekloos overnam.⁹

Zowel in Goldhagens onderzoek als in de discussies naar aanleiding daarvan wordt de aparte status van vrouwen stilzwijgend verondersteld; de rol van beide seksen wordt niet geanalyseerd. De vrouwen staan dus niet alleen in het verhaal letterlijk aan de kant om hun mannen te helpen of toe te kijken bij het uitvoeren van hun daden. Ondanks ruim twintig jaar beoefening van gender- en vrouwengeschiedenis staan ze ook in de praktijk van het historisch onderzoek 'aan de kant'. Het is op zijn minst merkwaardig dat de overige gevestigde historici de gender- en vrouwengeschiedschrijving over het nationaal-socialisme vrijwel genegeerd hebben. De gender- en vrouwengeschiedenis heeft op dit gebied zelf echter ook weinig ondernomen. Bekende onderzoeken en bestaande theorieën betreffende nationaal-socialisme en holocaust zijn nauwelijks geïntegreerd. Bovendien vindt er ook vanuit de gender- en vrouwengeschiedenis geen uitwisseling tussen de beide vertogen plaats. Het Goldhagendebat is voor zover ik kon nagaan in de Duitse en de Nederlandse gender- en vrouwengeschiedenis geen thema geweest.

Uit het bovenstaande blijkt welke aanknopingspunten de vrouwengeschiedschrijving zou hebben gehad om iets met Goldhagens onderzoek en de daaropvolgende controverse te doen. Het is een gemiste kans dat er niets is gedaan. Juist gender- en vrouwengeschiedenis is immers gericht op het zichtbaar maken van vrouwen als handelende subjecten. Zij wil de dichotomieën privé versus openbaar, onzichtbaar versus zichtbaar, passieve actoren versus actieve actoren doorbreken. Voor Nederland geldt bovendien dat het antisemitisme en de gewelddadige uitvoering van het nationaal-socialisme in deze subdiscipline nauwelijks een plaats hebben gekregen.¹⁰

De mentaliteitsgeschiedenis op het gebied van nazisme en antisemitisme en het onderzoek naar de afkomst en bewegredenen van daders, niet-daders, 'doorsnee-mensen' en niet-'doorsnee-mensen' zijn nog lang niet uitgeput. De resultaten uit de gender- en vrouwengeschiedenis en het bewust kritisch hanteren van gender als heuristisch instrument kunnen in dit geval veel waarde hebben. Beide zijn niet bedoeld om 'de' motieven op te sporen, om sekse tot 'de' onderzoekscategorie te verheffen, of om vrouwen dwangmatig de rol van geschie-

denisbepalende subjecten toe te kennen. Met behulp van gender als categorie wordt de historicus in staat gesteld om zijn (mentaliteits)onderzoek een extra dimensie te verlenen. De sociale posities van mannen en vrouwen en de betekenis van mannelijkheid en vrouwelijkheid kunnen hiermee opgespoord worden. Dit houdt wel in dat beide historiografische vertogen zich actief met elkaar moeten willen bezighouden. Bij het onderzoek naar 'gewone' mensen, zoals naar daders en slachtoffers van de holocaust, kunnen dan stereotiepe indelingen in agressieve mannen en zwakke vrouwen vermeden worden.

Kirsten Snijders studeerde in oktober 1998 af aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, bij de vakgroep Gender- en Vrouwengeschiedenis. Voor haar scriptie ontving zij in 1999 de Johannina Naberprijs. Momenteel is zij werkzaam bij het internationale project 'Planet Buchenwald - Deep Space Weimar' in de Gedenkstätte Buchenwald, Duitsland.

1. Dit artikel is gebaseerd op mijn doctoraalscriptie *Schuld en Sekse. Een onderzoek naar de genderbetekenissen van 'schuld' in de discussies over de oorzaken van nationaal-socialisme en holocaust* (Nijmegen, 1998).
2. G. Bock, 'Ein Historikerinnenstreit?' In: *Geschichte und Gesellschaft* 18(1992)3, pp. 400-405.
3. Zie o.a. *'Historikerstreit'. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung* (München 1987). De discussie ging over de vraag of het Nazisme en de holocaust al of niet vergelijkbaar waren en hoe er vergeleken mocht worden: 'verticaal', door de Duitse geschiedenis heen, of 'horizontaal', in vergelijking met andere regimes uit die tijd, zoals het stalinisme en de Gulags. Bij dit debat speelde op de achtergrond ook de discussie uit de jaren vijftig over de Sonderwegthese mee. Aanhangers van deze these beschouwden de gebeurtenissen als een Duitse uitzondering of anomalie.
4. C. Koonz, *Mothers in the Fatherland. Women, the Family, and Nazi Politics* (New York, 1987).
5. D.J. Goldhagen, *Hitlers gewillige beulen* (Antwerpen, 1996), p. 9.
6. G. Bock, 'Die Frauen und der Nationalsozialismus. Bemerkungen zu einem Buch von Claudia Koonz'. In: *Geschichte und Gesellschaft* 15(1989)3, pp. 563-579; C. Koonz, 'Erwiderung auf Gisela Bocks Rezension von Mothers in the Fatherland'. In: *Geschichte und Gesellschaft* 18(1992), pp. 394-399.
7. G. Bock, *Zwangssterilisation im Nationalsozialismus. Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik* (Opladen, 1986), pp. 8-12.
8. Goldhagen, *Hitlers gewillige beulen*, pp. 15-18 en p. 55.
9. Zie voor een eerste overzicht van de reacties op Goldhagens werk: J.H. Schoeps, *Ein Volk von Mördern? Die Dokumentation zur Goldhagen-Kontroverse um die Rolle der Deutschen im Holocaust* (Hamburg, 1996).
10. Een uitzondering in Nederland is het werk van de historisch sociologe Jolande Withuis. Zie het door haar geschreven themanummer 'Drie vrouwen, drie levens, één oorlog' van *ICODO. Kwartaalblad over hulpverlening bij de problematiek van oorlogsgetroffenen* 13(1996)2, met name pp. 72-105. Zie ook enkele bijdragen in het themanummer 'Sekse en Oorlog' van het *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 15 (Amsterdam 1995).

“Vooral wij die hier alles verloren hebben”

Vilan van de Loo

Rond 1915 stond mevrouw J.M.C. Kloppenburg-Versteegh op het hoogtepunt van haar roem. Uit alle hoeken van Nederlands-Indië kwamen patiënten naar haar toe voor raad en advies. *Indische planten en haar geneeskracht* (1907) werd goed verkocht. Mevrouw Kloppenburgs status als respectabel lid van de Europese samenleving op Semarang bleek uit haar tweede boek, getiteld *Het leven van de Europeesche vrouw in Indië* (1913). Enkele decennia later zou er van al dit aanzien weinig over zijn. Als Europese vrouw, hoe belangrijk dan ook, kwam zij tijdens de Indonesische revolutie in de knel. Deze omwenteling beschrijft Vilan van de Loo in de biografie *Kijk in Kloppenburg! De Indische planten van mevrouw J.M.C. Kloppenburg-Versteegh (1862-1948)*. De biografie maakt deel uit van een cassette waarin ook een facsimile van het kruidenboek en de bijbehorende plantenatlas zijn opgenomen. In deze *Historica* een wat bewerkte voorpublicatie van enkele fragmenten uit het derde en laatste hoofdstuk dat over de naoorlogse periode handelt.

“Wij gevoelen ons hier veilig”, schreef mevrouw Kloppenburg in 1939 vol vertrouwen naar haar familie in Nederland. De oorlog die zij in de wereld zag ontstaan, kon haar in Indië niet deren, meende ze. Als het zelfs daar menens werd, zou ze in grotten en ravijnen schuilen samen met haar oudste dochter Troel. Drie jaar na deze optimistische gedachten namen Japanse troepen Indië in bezit. Al snel begon de verplichte registratie van de Europese bevolking. In grotten en ravijnen zag Troel geen heil, maar nog veel minder wilde zij haar tachtigjarige moeder in een Japans kamp zien. Bij de registratie gaf Troel daarom op dat zij en mama tot de Indo-Europeanen behoorden, een groep die de Japanners vooralsnog relatief ongemoeid lieten. Feitelijk gezien sprak Troel de waarheid: via haar moeder bezat mevrouw Kloppenburg een kwart Indonesisch bloed, Troel was dus voor een achtste deel Indonesisch. Buiten het kamp leven betekende echter ook een problematisch bestaan. De

Mevrouw Kloppenburg, circa 1925.
Bron: Collectie familie Kloppenburg.

Japanners vorderden Andanasari, de onderneming van de Kloppenburgs, en bestemden het huis met toebehoren als een herstellingsoord voor Japanse officieren. Troel en haar moeder moesten maar naar hun andere huis te Nongkojadjar. Troel zag met bitterheid haar Andanasari in handen van de ‘Jap’ overgaan. Had zij daarvoor al die jaren gewerkt om het bedrijf tot bloei te brengen? Anderzijds bracht deze ellende toch enig voordeel. Met haar relatief kleine stal van 22 melkkoeien kon Troel met behulp van plaatselijk ingehuurd werkvolk de melk leveren die dagelijks op Andanasari voor de daar verblijvende Japanners nodig was. Dat leverde inkomsten op, zodat zij voor haar moeder en zichzelf kon zorgen. Dat compromis sloot ze, zij het met tegenzin.

De roem van de naam Kloppenburg had intussen ook de bezetters bereikt. Japanse artsen die in geneeskrachtige kruiden waren geïnteresseerd, zochten de oude natuurgeneeskundige op om

vragen te stellen over het gebruik van kruiden. Mevrouw Kloppenburg vond het vanzelfsprekend hen te ontvangen en, indien noodzakelijk, advies te geven over de behandeling van Japanse zieken. In de vijand zag zij alleen de patiënt: "Jap of geen Jap, het zijn zieken en die moet je verzorgen." Naar verluidt, was er in de latere bezettingsjaren zelfs een beknopte Japanse editie van het kruidenboek in omloop, die Japanse legerartsen verplicht in hun bezit moesten hebben. Dankzij deze contacten en de melkleveranties kwamen Troel en haar moeder betrekkelijk rustig door de oorlogsjaren heen. Toen berichten binnenkwamen dat Japan de oorlog zou gaan verliezen, hoopten zij dat na de oorlog de orde weer zou worden hersteld.

Raad en daad

Twee dagen na de Japanse capitulatie op 17 augustus 1945 riepen Soekarno en Hatta de Indonesische Republiek uit. Nieuwe omwentelingen waren op til. Mevrouw Kloppenburgs zoon Albert kwam terug uit het Japanse interneringskamp en voegde zich bij zijn moeder en zuster in Nongkojadjar. Hun hoop het vroegere bestaan weer op te bouwen, sloeg om in teleurstelling. Om hen heen zagen ze Inlanders zich trots Indonesiërs noemen.

Van de vanzelfsprekendheden die eens een Europees bestaan kenmerkten, was in deze chaotische Bersiap-tijd veel weggevallen. In de steden hadden de Europeanen het moeilijk: waterleiding en elektra werden afgesloten en levensmiddelen mochten niet meer aan Hollanders worden verkocht. Bij de Kloppenburgs werd zelfs de voedselvoorraad eten in beslag genomen, en kort daarop vond Albert toevallig een pamflet waarop stond: "Men mag niet doden, wel uithongeren." Maar dit cynische dreigement richtte zich niet rechtstreeks tegen zijn familie. In het verleden had mevrouw Kloppenburg velen uit het volk geholpen bij ziekte of kwalen. Men voelde dankbaarheid en genegenheid, beschreef Albert in zijn herinneringen aan die tijd:

"Bij de plaatselijke bevolking stond mijn moeder, door haar kennis van geneeskrachtige kruiden, in hoog aanzien. Menigeen had zij met raad en daad bijgestaan. De eigenaresse van een slagerij trotseerde alle verbodsbepalingen en kwam ons verzekeren dat we geen gebrek zouden lijden. Haar zoon, een der voormannen en ex-banneling uit Digoel, had mijn moeder van zijn aambeien afgeholpen en zijn paard van een koliek. Ook anderen betuigden hun afhankelijkheid door 's avonds pakjes met etenswaren over de haag te gooien."¹

De revolutionaire krachten bleken sterk. Met andere Nederlandse mannen werd Albert veiligheidshalve in de gevangenis in Pasoeroean gevangengezet. Een enkele maal kon Troel hem hier wat kleren en tabak laten brengen. Uiteindelijk belandde hij in het burgerkamp Sawiran, dat zo'n zes kilometer ten Zuiden van Nongkojadjar lag. Er waren veel van dergelijke naoorlogse kampen, waarin Nederlanders beschermd werden tegen de woedende Indonesiërs. Het had voor Albert slechter kunnen uitpakken. In Sawiran beschikten de kampbewoners tenminste nog over stromend bronwater, eenvoudig maar voldoende voedsel en de gelegenheid bij de bevolking extra inkopen te doen. Tot Alberts grote opluchting zag hij soms kans met zijn moeder en zuster te praten. Zij waren, om net als hij tegen de revolutionaire woede beschermd te zijn, geïnterneerd in kamp Nongkojadjar.

"Ook hier in dit vrouwenkamp was mijn moeder een centrale figuur; trok zij onbewust de mensen naar zich toe en was voor velen een raadgeefster en trooster. Mijn moeder was door haar Kruidenboek, ook bij de intellectuele Indonesiër, geen onbekende. Een van de hoofdofficieren - ik meen generaal Bambang - kwam geregeld bij haar op bezoek om voor zich en zijn familie raad in te winnen. Dit contact heeft er

Troel Kloppenburg, circa 1935.

Bron: Collectie familie Kloppenburg.

zeker toe bijgedragen dat zij, van de zijde van lagere militairen en bewakers met veel egards werd behandeld en het verblijf ook voor de andere kampbewoners in dit kamp draaglijk was."²

Vuur, vuur, vuur

In kamp Nongkojadjar kon het contact met familieleden in Nederland tot stand komen door berichten via het Rode Kruis te verzenden. Bemoedigende woorden die in hun geforceerd optimisme schrijnend waren, gingen heen en weer. In februari kregen Troel en haar moeder weer hoop op een normaal bestaan toen ze terug naar hun huis in Nongkojadjar mochten. Intussen hadden Albert en Troel met het oog op de zorg voor hun moeder de Indonesische nationaliteit aangevraagd. In Nongkojadjar gingen Albert en Troel meteen aan het werk. Dat was moeilijk, schreef Troel aan haar zuster Lien in Nederland:

"Wat een tijd hebben we allen achter ons liggen, we moeten er een groot kruis achter zetten, hoewel 't ons moeite kosten zal. Vooral wij die hier alles verloren hebben, alles kun je zeggen wat ons dierbaar was hebben we moeten achterlaten; weg alles weg!! Albert zijn Andanasari, dat door de jap al kapot gemaakt is en nu onder dat tuig nog meer naar de maan is, de stal met 72 beesten weg. Mijn stal met 22 beesten in handen van de Indonesiër, ook weg en kapot. De stallen ook verbrand. Ma en ik hebben er van ['43] tot '45 onze living van gehad, en dus weet ik niet waar onze inkomsten vandaan moeten komen. Toen wij Jan. '46 uit 't kamp kwamen hebben we getracht opnieuw te beginnen; verkoopen wat we konden

om nieuwe beesten te kopen, mijn goud wat ik had verkocht; kleeven verkocht, tot je niet meer wist wat je zou verkopen; zoo hadden we al 5 beesten, de prijzen van dezen stegen steeds: / 1500 - / 1800 per beest. Met de boter haalden we mooie prijzen, / 35 à / 40 de kilo.”³

Ook deze opbouw van het normale leven werd verstoord. Weer moest alles achtergelaten worden, en niet voor de laatste keer. Omdat de “actie”, zoals Troel dat in dezelfde brief noemde, de richting van Nongkojadjar trok, zaten de Kloppenburgs binnen zes weken weer in hetzelfde kamp. Ook Albert verdween in een kamp. In het voorjaar van 1948 keerden de Kloppenburgs weer terug, om hun huis vol Indonesische legerofficieren te vinden. Daarom kon het niet direct aan hen worden overgedragen, herinnerde Albert zich:

“Dat zou pas na ongeveer drie maanden gebeuren, en dus bleven wij in hotel Nongkojadjar. Om in ons levensonderhoud te kunnen voorzien besloten we alles wat we maar enigszins konden missen te gelde te maken en daarvoor melkkoeien te kopen. Ik huurde een Inlands huis af en verbouwde dat tot stal voor vier koeien. Van de melk maakten [we] boter, de ondermelk verkochten we en de karnemelk gebruikte ik als stremsel voor de sojamelk en ik maakte tahoe, een soort soja-kaas, welke gebraden een heerlijke toespis vormde bij de rijst. Van fijngemalen mais vermengd met het meel van knolgewassen bakten we brood, dat wel wat zwaar op de maag lag, maar ja, men moest leren roeien met de riemen die men had. Kortom we paktten van alles aan om aan de kost te komen. Mijn moeder droeg ook haar steentje daartoe bij door van afgedankte rommel kleedjes te maken die altijd grif van de hand gingen.

Toen we na drie maanden het huis mochten betrekken, bleek dat de inboedel praktisch compleet was gebeven. Alleen de gordijnen hingen er niet meer, wat, gezien het nijpend textielgebrek natuurlijk niet verwonderlijk was. De melkerij van mijn zuster was door de Republiek genaast en die kregen we niet terug. We maakten boter - een zeer gewild artikel - en de ondermelk werd ook grif verkocht. Al bij al was deze periode, ondanks haar tekortkomingen, een tijd van geluk en rust.”⁴

Alweer duurde de rust niet lang. Een Nederlands vliegtuig bombardeerde hotel Nongkojadjar, waarbij zo'n dertig slachtoffers vielen, merendeels Indonesische officieren. Degenen in Nongkojadjar die anti-Europees gezind waren, roerden zich vervolgens. Om te voorkomen dat er slachtoffers vielen, paktten de militairen Nederlandse mannen op, onder wie Albert, en zetten hen vast in een leegstaande villa. Troel en mama wisten niet waar hij was en of hij nog leefde. In deze bange weken kwam het bericht, dat de Nederlandse militairen Nongkojadjar naderden. De reactie van de Indonesische troepen bleef niet uit. Zij staken alle woningen in brand - de tactiek van de verschroeide aarde - en verhinderden zo dat hun tegenstanders onderdak zouden vinden. Ook het huis van de Kloppenburgs moest vernietigd worden:

“De nacht van 6 op 7 Sept. was een helsche nacht; overal om ons heen werden de Eur. woningen in brand gestoken; waar je ook zag, vuur, vuur. Verschillende keeren werden we aangehaald 't huis te verlaten, daar dit ook verbrand moest worden. Eenige mannen hielpen ons de boedel die versjouwd moest worden naar de woning (Inlandsch huis) bij de stal te dragen. Om 12. u. reden de troepen binnen: Ma en ik waren helemaal alleen; 't volk dat ons hielp was er vandoor gegaan toen de auto's aankwamen, geen mensch was te bekennen. Om 3. u. ongeveer kwamen de eerste militairen ons opzoeken.”⁵

Ontberingen en onzekerheden

Troel wilde niet weg en verborg zich met haar moeder in de koeienstal. Tevergeefs. Iemand moest de militairen getipt

Een zeer vermagerde mevrouw Kloppenburg, vlak voor haar dood. Troel zit naast haar. Circa 1948.
Bron: Collectie familie Kloppenburg.

hebben, want enkele soldaten zochten in en om het huis naar de twee vrouwen. Tijd om alsnog bezittingen in koffers te pakken, kregen ze niet. Het hout lag al tegen het huis opgestapeld; het risico was te groot. Wat spullen konden net bij elkaar gegraaid worden. Troel moest instappen. Een vaandrig tilde mevrouw Kloppenburg op en droeg haar naar de truck die buiten wachtte. Zo begon de reis naar Lawang. In Lawang bracht mevrouw Kloppenburg haar laatste jaren door. Uitgehoud door alle ontberingen en gekweld door onzekerheden over zoons die opgeslokt leken door de roerigheden in het land, werd ze ziek. Troel deed wat zij kon en met liefde. Zij liet bedkruiken uit Nederland komen, gaf massages met genezende oliën en joeg op een pakje petunia-zaadjes om onder het venster uit te zaaien - op Andanasari had mama altijd zo genoten van de bloeiende petunia's. Maar zelfs Troel kon niet op tegen de slopende ziekte die mevrouw Kloppenburg aantastte en op 4 oktober 1948 overleed mevrouw Kloppenburg, op de leeftijd van 86 jaar. Zij werd op het Europese kerkhof 'Soekoen' te Malang begraven.

Kijk in Kloppenburg! De Indische planten van mevrouw J.M.C. Kloppenburg-Versteegh (1862-1948) verschijnt in oktober bij Bonneville. Zie ook: mevrouw Kloppenburg-Versteegh op <http://kloppenburg.dsl.nl>

Vilan van de Loo is journaliste en doet onderzoek naar Indische vrouwen rond de eeuwwisseling. Momenteel werkt zij aan een biografie van mevrouw B. van Helsdingen-Schoevers (1886-1920). Zie <http://xs4all.nl/~vilan>

1. Ongepubliceerde herinneringen van Albert Kloppenburg, z.p.
2. Ongepubliceerde herinneringen van Albert Kloppenburg, z.p.
3. Troel Kloppenburg aan Marie Kortenhorst-Kloppenburg, 10 oktober 1947.
4. Compilatie uit ongepubliceerde herinneringen van Albert Kloppenburg.
5. Troel Kloppenburg aan Lien van Dijk-Kloppenburg, 10 oktober 1947.

Joke Smit: hoe vertaal je feminisme in beleid?

Jeannine Hendriks

Joke Smit staat bekend als een van de belangrijkste aanstichters van de Tweede Feministische Golf in Nederland. Haar artikel 'Het onbehagen bij de vrouw' (1967) riep zoveel reactie op, dat zij met een aantal geestverwanten besloot om een organisatie op te richten: Man Vrouw Maatschappij (MVM, oktober 1968). In deze organisatie, die de Tweede Feministische Golf in gang zette, speelde Joke Smit een belangrijke rol. Ook publiceerde ze veel artikelen waarin ze haar ideeën met betrekking tot de vrouwenemancipatie uiteenzette. Vanaf dat ze met haar feministische activiteiten begon, dichtte Joke Smit de politiek een grote rol toe in het bereiken van een betere positie voor vrouwen. Jeannine Hendriks onderzocht haar politieke denkbeelden en ging na hoe Smit die in de praktijk trachtte te realiseren.

De vroege ideeën van Joke Smit hebben hun wortels in het 'liberal feminism', een stroming die dateert uit de achttiende eeuw. De moderne variant, die in de jaren zestig onder meer in de Verenigde Staten en de Scandinavische landen is vormgegeven, ging uit van het idee dat de bestaande rolverdeling tussen mannen en vrouwen cultureel was bepaald en niet ingegeven door de natuurlijke, biologische verschillen tussen mannen en vrouwen. Het maatschappelijke systeem dat deze rolverdeling instandhield, werkte nadelig voor de positie van de vrouw. Verbetering van haar positie was dus nodig, vrouwen verdienden gelijke rechten en gelijke kansen. Ook de herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid over de seksen was een belangrijk punt. De beste manier om een en ander te bereiken leek via de wetgeving en de politiek. De opvoeding en scholing van de nieuwe generatie waren van belang bij de verandering van de mentaliteit van de mensen. Emancipatie van de vrouw werd gezien als een verdere democratisering van de maatschappij. Daarnaast hadden vrouwen recht op zelfbeschikking en was legalisering van abortus dus gewenst. Om de feministische doelen te bereiken was samenwerking met mannen geoorloofd.

MVM, waarvan het vrouwelijke kader bestond uit goed opgeleide dertigers, werd in haar beginperiode sterk beïnvloed door de ideeën van het 'liberal feminism'. De in 1969 opgerichte actiegroep Dolle Mina, die een veel jongere basis had, nam veel van de ideeën van MVM over, maar bezat daarnaast een eigen, socialistische inbreng. Dit kwam onder andere tot uiting in pleidooien voor de collectivisering

van huishoudelijke arbeid en het creëren van gratis voorzieningen voor kinderopvang. Begin jaren zeventig was de feministische beweging in Nederland dus vooral gericht op seksgelijkheid en de samenwerking met mannen. MVM was de groepering bij uitstek die dit probeerde te realiseren langs de parlementair-politieke weg. Joke Smit drukte hier steeds haar stempel op. Toen ze zich met het seksevraagstuk ging bezighouden en voorzitter werd van MVM (van 1968 tot 1970), besloot Smit bij een politieke partij aan te sluiten. Ze was ervan overtuigd dat als je iets wilde veranderen in de samenleving, je dat zonder de politiek niet voor elkaar zou krijgen. Ze werd lid van de PvdA.

Leer en leven

In 1971 waaide uit de Verenigde Staten de praatgroepenbeweging over. Men vormde praatgroepen om tot de ontdekking te komen dat veel van de problemen waar vrouwen tegenaan liepen, maatschappelijk waren bepaald. Men ging 'de man' zien als de onderdrukker en weigerde nog langer met mannen samen te werken binnen de feministische beweging. Er ontstonden vrouwenhuizen en een lesbische relatie werd een politieke keuze: je ging immers niet met je onderdrukker naar bed. Acties vonden plaats op het persoonlijke vlak en op een ludieke manier. Joke Smit zag het belang in van de bewustwording van vrouwen op het persoonlijke terrein en ook een deel van MVM nam dit inzicht over. In haar persoonlijke leven had deze radicale stroming binnen het feminisme invloed; Smit nam deel aan de praatgroepen en had een lesbi-

Logo Binnenhof, getekend door Len Munnik. Bron: Opzij, september 1999.

Joke Smit met een exemplaar van De Gids. Bron: Anneke Ribberink, Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters. Een geschiedenis van de aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM), 1968-1973 (Hilversum, 1998).

sche relatie. Daarnaast radicaliseerden haar analyses van het seksevraagstuk onder invloed van de sociologie. In 1970 schreef ze dat vrouwen een minderheidsgroep vormden binnen de samenleving. Dit had consequenties voor de rol van de overheid in het verbeteren van de positie van vrouwen. Positieve discriminatie en een aantal maatregelen op het terrein van gelijke kansen waren niet voldoende; wetenschappelijk onderzoek naar de positie van vrouwen was nodig, gevolgd door goed doordacht beleid en toetsing van elke beleidsbeslissing op het effect dat deze had op de positie van vrouwen. Omgekeerd was het belangrijk dat feministes plaatsnamen in de politiek en de wetenschap, waar ze zelf de belangen van vrouwen konden behartigen. Joke Smit vond dat 'leer en leven' met elkaar moesten kloppen; zij voegde de daad bij het woord door in de Amsterdamse gemeenteraad te gaan. Maar na een jaar nam ze

al haar ontslag, diep teleurgesteld in de politieke praktijk, welke niet berekend bleek op feministische activiteiten. Vrouwen vormden, zelfs bij haar eigen PvdA, het sluitstuk op de begroting. Deze teleurstellende ervaring had tot gevolg dat Joke Smit zich meer op de basis ging richten.

Zoals gezegd zag Smit het belang van de bewustwording van vrouwen op het persoonlijke terrein. Maar Joke Smit zou Joke Smit niet zijn als deze persoonlijke bewustwording geen hoger doel diende. Het was essentieel dat vrouwen in de praatgroepen een andere mentaliteit aanleerden en hun persoonlijke bewustwording gingen gebruiken als basis voor maatschappelijke en politieke actie. 'Het persoonlijke is politiek' betekende namelijk dat via de politiek iets aan de verbetering van de persoonlijke situatie moest worden gedaan, zo vond Joke Smit. Alleen door middel van de politiek kon men een daadwerkelijke verandering teweegbrengen, was haar overtuiging.

Om de positie van vrouwen op beleidsniveau mee te laten spelen was het volgens Smit nodig dat er een stuurgroep werd gevormd voor de planning van beleid, welke beschikte over een uitgebreid ambtelijk apparaat dat de uitvoering kon garanderen, en een instituut voor emancipatievraagstukken dat een wetenschappelijke basis verschafte voor dat beleid. Daarnaast was het nodig om zogenaamde 'emancipatiewerkers' in te zetten, door de overheid gecreëerde functies die het mogelijk maakten dat mensen op diverse terreinen in de samenleving konden gaan werken aan een emancipatiebeleid.

Tijd voor emancipatiebeleid

De publiciteit rond het vijfjarig jubileum van Man Vrouw Maatschappij (1973) bood Joke Smit goede mogelijkheden om zich rechtstreeks te richten tot de overheid. Dat deze haar verantwoordelijkheden moest nemen inzake het seksevraagstuk, was voor Joke Smit duidelijk. Het was een logische volgende stap, om nu een politiek orgaan te eisen dat zich kon bezighouden met de verbetering van de positie van de vrouw. Het zou vaste voet aan de grond betekenen in politiek Den Haag.

Er werd een brief gestuurd aan minister-president Den Uyl, vergezeld van een briefkaartenactie: 'Den Uyl, het is nu tijd voor een emancipatiebeleid'. Deze actie werd gelegitimeerd met een beroep op de leuze van het kabinet-Den Uyl: spreiding van kennis, macht en inkomen. Men eiste een commissie die de regering en alle ministeries zou kunnen adviseren over het te voeren beleid ten aanzien van vrouwen, en die dit goed kon onderbouwen door middel van onderzoek. Het leek hét instrument om de nodige veranderingen te bereiken en om de ongelijkheid in de samenleving aan te pakken.

In februari 1974 besloot het kabinet tot de instelling van een Nationale Adviescommissie Emancipatie. Dat dit zo snel volgde op de actie van MVM was voor een deel te danken aan de publiciteit die de actie gekregen had, maar voor een belangrijk deel ook aan het feit dat de regering zich via de Verenigde Naties had gecommitteerd aan het Jaar van de Vrouw, dat in 1975 gehouden zou worden. Besloten werd het emancipatiebeleid onder te brengen bij het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk welzijn (CRM), aangezien de regering het aspect van de mentaliteitsverandering als belangrijkste onderdeel beschouwde van het seksevraagstuk. Minister Van Doorn (CRM) werd coördinerend minister. De leden van de commissie zouden voornamelijk geselecteerd worden op hun deskundigheid op het nieuwe beleidsterrein, dus los van hun politieke achtergrond.

Minister Van Doorn streefde naar een commissie met een gematigde uitstraling en hij zocht een voorzitter die daarbij paste. Paula Wassen-van Schaveren, lid van de Eerste Kamer voor D'66 en lid van MVM werd gevraagd. Zij zou een brug kunnen slaan tussen de feministische beweging en het kabinet. Van Schaveren had er vervolgens een zware kluit aan om

met de minister tot overeenstemming te komen over de leden die in de commissie zouden moeten komen. Van Schaveren wilde per se Joke Smit erin hebben, maar voor Van Doorn was ze te radicaal. Van Schaveren zette echter door. Voor haar was Smit een van de belangrijkste voorvechters van het seksvraagstuk in die tijd, om wie een adviescommissie op het terrein van de vrouwenemancipatie niet heen kon.

Op 17 december 1974 werd de commissie, inclusief Joke Smit, officieel ingesteld door Den Uyl. Men noemde zichzelf al snel Emancipatie Commissie (EK). Een van de eerste adviezen die de EK uitbracht, was de *Aanzet voor een vijffarenplan. Revisie positie van de vrouw, rolverdeling man-vrouw*. Dit advies volgde op de Wereld Vrouwenconferentie in Mexico, gehouden in het Jaar van de Vrouw (zomer, 1975). Het was een waslijst met eisen van de feministische beweging, met name van de MVM, gegroepeerd naar ministerie, met uitgangspunten voor de lange termijn, een bespreking van het instrumentarium van de overheid en een aantal concrete aanbevelingen. Het voornaamste belang van dit advies was, dat er nu een agenda lag voor de Commissie waarop deze haar werkzaamheden de komende jaren zou baseren. Er bestond nu een duidelijke inventarisatie van de problemen op de diverse terreinen van het overheidsbeleid. Van 1974 tot 1981 bracht de EK ongeveer honderd adviezen uit aan de regering en de diverse ministeries, gevraagd en ongevraagd.

Uitgaande van de *Aanzet voor een vijffarenplan* werden er werkgroepen samengesteld rond diverse onderwerpen om adviezen voor te bereiden. Deze werkgroepen bestudeerden terreinen variërend van culturele minderheden, gezondheidszorg en internationale samenwerking, tot onderwijs, volkshuisvesting en wetgeving. Op al deze terreinen had Paula van Schaveren experts gezocht die het liefst ook nog enige sympathie voor de vrouwenzaak hadden, zoals de MVM-er Huib Drion, die zich al met discriminatie bezighield en in de Hoge Raad zat, en Aad Kosto, eveneens lid van MVM en tevens lid van de PvdA-fractie in de Tweede Kamer. Die leden die zich nog nooit met emancipatie hadden beziggehouden, zagen al snel de noodzaak ervan in, zo vertelt Van Schaveren in een interview.

Teleurstelling

Van Schaveren hoopte met Joke Smit iemand te hebben binnengehaald van wier constante nieuwe ideeën en expertise de EK zou kunnen profiteren. In de praktijk bleek echter dat Smit zich maar voor een beperkt aantal onderwerpen echt wilde inzetten. Het betrof de zogenaamde 'emancipatiewerkers' waarover de EK een advies voorbereidde, en de verkorting van de arbeidsduur door de invoering van een vijfjarige werkdag.

De herverdeling van de betaalde en onbetaalde arbeid was een belangrijk thema bij Smit. In 1977 publiceerde zij een artikel waarin ze pleitte voor een algemene verkorting van de werktijd naar vijf uur om zo vrouwen de mogelijkheid te geven volledig aan de maatschappij deel te nemen door een evenwichtiger spreiding van arbeid en zorg. Mannen moesten een gelijk aandeel van de onbetaalde, huiselijke arbeid op zich nemen. Het uitgebreide advies 'Arbeid' dat de EK in 1980 publiceerde en dat uitgebreid inging op de vijfjarige werkdag, kwam echter tot stand zonder medewerking van Joke Smit. De laatste jaren van de werkzaamheden voor de EK, verloor ze haar interesse in het commissiewerk en was ze ook regelmatig ziek. Hoewel ze officieel tot het einde (april 1981) lid bleef van de commissie, was ze het laatste jaar vanwege haar gezondheid niet meer in staat werkelijk mee te werken.

Tot grote teleurstelling van Paula van Schaveren wilde Joke Smit ook geen publiciteit maken voor de EK. De voorzitter beschouwde publiciteit als een belangrijk middel om te zorgen dat de adviezen van de commissie voldoende aandacht

kregen. Gebleken was dat men in Den Haag erg gevoelig was voor de publiciteit. Ook naar de feministische beweging toe was het belangrijk om te laten zien wat er gebeurde in de EK; de beweging was erg wantrouwig en bang dat de EK zich zou laten inkapselen door de gevestigde instanties. Er werd dus gezorgd dat elk nieuw advies vergezeld werd van een persbericht. Toch sprak Joke Smit in interviews of artikelen zelden over haar werk in de EK.

Eenling

In de tweede helft van de jaren zeventig gold Joke Smit niet meer als een boegbeeld van de feministische beweging. Deze beweging was ook te zeer verdeeld om toe te kunnen met één woordvoester. Joke Smit was teleurgesteld over de weinig maatschappelijke koers van het feminisme in die tijd en probeerde regelmatig in haar artikelen haar zusters te bewegen tot een meer politiek gerichte aanpak. De EK was voor haar een middel om een deel van haar ideeën in praktische adviezen aan de politiek vertaald te krijgen. De mogelijkheden van een commissie waren echter beperkt voor iemand die radicale veranderingen nastreefde en die zich voornamelijk met theorievorming en ideeënontwikkeling bezighield. Het was niet voor al haar ideeën het juiste instrument. Veel van deze ideeën en die van MVM vonden hun weg naar de commissie, maar Joke Smit werkte maar zelden zelf mee aan de vertaling naar de praktijk van deze plannen. Het liefst zat ze achter haar bureau te denken en te schrijven, of te brainstormen met een groepje vrouwen, de praktische uitvoering liet ze liever over aan anderen. In de woorden van Paula van Schaveren:

"Het [Joke Smit, IJH] was natuurlijk toch iemand die meer een eenling was en toch het liefst achter haar tafel zat en schreef. [...] Maar als ze in een groep zat waar ze andere mensen moest laten meepraten en meedenken dan werkte ze niet goed. Ze was toch een autoritair persoon en daardoor kon ik niet zo goed met haar uit de voeten."

Joke Smit raakte ook teleurgesteld in de politiek. Zelfs binnen haar eigen PvdA stond het seksvraagstuk niet hoog op de agenda, en de vrouwen van de verschillende politieke partijen weigerden in te zien dat ze een gemeenschappelijk doel hadden en lieten zich verdelen door partijpolitieke verschillen. Haar idee voor een feministische partij was een poging om de vrouwen in de politiek op een lijn te krijgen. Een belangrijke verdienste van de EK is wel geweest dat het seksvraagstuk op de politieke agenda kwam te staan. Veel van het latere emancipatiebeleid is door de EK voorbereid en later (na 1981) door de meer permanente Emancipatie Raad verder uitgewerkt.

Literatuur

- Els Bongers, 'Kijk haar/Hoor haar: Joke Smit'. *Vara Teksten*, oktober 1981.
- Astrid Feiter, 'Is er nog leven na de emancipatieraad? De overheid krijgt nog spijt van deze beslissing'. In: *Opzij, feministisch maandblad*, 25/2 (februari 1997), pp. 42-47.
- Marijke Harberts, *Afscheid van Joke Smit*. Amsterdam, 1988.
- I. Jeannine Hendriks, *Joke Smit: hoe vertaal je feminisme in beleid? Een onderzoek naar Joke Smit, haar ideeën en de emancipatiecommissie als praktijkvoorbeeld*. Amsterdam, 1997. (doctoraalscriptie vrouwengeschiedenis, VU)
- Marijke C.J. Prins, *Emancipatie van vrouwen in beweging*. Groningen, 1989.
- Anneke Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters. Een geschiedenis van de actiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM)*, 1968-1973. Hilversum, 1998.
- Joke Smit, *Er is een land waar vrouwen willen wonen, teksten 1967-1981*. Amsterdam, 1984.

“Als je er niet over praat, dan bestaat het niet”

Spreken en zwijgen over zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld

Anoushka Boet

Zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld worden dikwijls onder de aandacht gebracht in literatuur, films en televisieseries. In de wetenschap daarentegen lijkt er een taboe op het onderwerp te rusten. Anoushka Boet deed voor haar doctoraalscriptie historisch onderzoek naar de problematiek rond zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld. In dit artikel vat zij haar onderzoeksresultaten samen. Ook biedt zij wetenschappers diverse manieren waarop zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld een plaats kunnen geven in hun historisch verhaal.

Zowel in het heden als verleden wordt er gezwegen over zwangerschappen die het gevolg zijn van seksuele kindermishandeling of verkrachting. Vrouwen hebben vaak geen woorden voor wat er gebeurd is. Ze kunnen het seksueel geweld en de daaruit volgende zwangerschap geen naam geven. Ze zwijgen, onder andere door schaamte en schuldgevoelens, uit loyaliteit naar de daders en om het kind. Buitenstaanders -familie, vrienden, burens en hulpverleningsinstanties- kunnen en willen vaak niet geloven dat zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld voorkomen. Hun ontkenning maakt deze zwangerschappen de best bewaarde geheimen.

Het is onbekend hoe vaak het voorkomt dat een kind, meid of vrouw zwanger is als gevolg van seksueel geweld; cijfers zijn er niet, historisch onderzoek naar deze zwangerschappen bestaat niet, wetenschappelijke literatuur over dit onderwerp is zeldzaam. Dit is vreemd. “Volgens het onderzoek van Nel Draijer wordt één op de zeven meisjes voor het zestiende jaar geconfronteerd met ongewenste toenaderingen door verwanten, in de helft van de gevallen betreft die toenadering ernstige tot zeer ernstige seksuele mishandeling. Uit datzelfde onderzoek blijkt dat er in Nederland 200.000 vrouwen rondlopen tussen de 20 en 40 jaar die in het verleden ernstig zijn misbruikt door verwanten. Ook als het percentage extreme en langdurige incestgevallen gering is, dan nog zal het aantal binnen die relaties verwekte kinderen aanzienlijk zijn.”¹ Helemaal als men zich realiseert dat onbeschermd seksuele contacten gedurende een jaar in 85 procent van alle gevallen tot zwangerschap bij vruchtbare vrouwen leiden.²

Alleen in de culturele verbeelding lijkt er plaats voor zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld. In literatuur is het onderwerp geen taboe. Alice Walker beschrijft in *De kleur paars* hoe Celie twee kinderen van haar vader krijgt.³ Ook Sonja, personage in *Geen gewoon Indisch meisje* van Marion

Bloem, krijgt een kind van haar vader.⁴ Isabel Allende spreekt in *The house of the spirits* over de vele verkrachtingen door Esteban Trueba en de zwangerschappen die hieruit voortkwamen.⁵ Renate Dorrestein suggereert in *Een sterke man* dat Katie een kind van haar vader heeft gehad⁶ en maakt ons in *Ontaarde moeders* deelgenoot van Meijkens geheim dat zus Bonnie eigenlijk haar uit verkrachting geboren dochter is.⁷

Ook in menig soap en film worden er kinderen na seksueel geweld geboren. Lily uit *As the world turns* is na verkrachting van haar moeder geboren. In *Goede Tijden, Slechte Tijden* is de opa van Julian tegelijkertijd zijn vader. Mike Leigh suggereert in *Secrets and Lies* (1996) dat Hortense een product is van verkrachting. Het is niet toevallig dat in deze cultuuruitingen onverbloemd aandacht is voor zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld. Veel onderwerpen krijgen een plaats in literaire of artistieke vorm als er in de wereld van de ‘werkelijkheid’ een taboe op rust.

Taal en tijd van bronnen

Tijdens mijn speurtocht naar historisch onderzoek over zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld bleek dat er geen materiaal bestaat over dit onderwerp. Het ontbreken van historisch onderzoek betekent echter niet dat zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld niet voorkwamen of voorkomen. Een taboe op deze zwangerschappen versterkt immers juist de stilte rond deze problematiek. Ik besloot te onderzoeken in hoeverre een historisch verhaal over zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld mogelijk is.

Om een zo ruim mogelijk antwoord te krijgen op de vraag hoe in het verleden gesproken en geschreven werd over zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld heb ik verschillende manieren van historisch onderzoek toegepast. Ten eerste werd onderzocht of Nederlandse historici die in de afgelopen dertig jaar schreven over bijvoorbeeld kinder-

Richard Roland Holst, 'Het riool braakt zijn ellende' (1898).^{*}
Oorspronkelijk afgebeeld met een tekst van Herman Heijermans, in:
De Sociaal Democraat (1899).

Bron: Jane van Balen e.a., De kunst van het moederschap. Leven en werk van Nederlandse vrouwen in de 19e eeuw (Nijmegen, 1981).

moord, ongehuwde moeders, vroedvrouwen, prostitutie, seksualiteit en zwangerschappen informatie geven over zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld. Ten tweede ben ik nagegaan of zeventiende- en achttiende-eeuwse Amsterdamse gerechtelijke bronnen met betrekking tot kindermoord sporen bevatten voor een verhaal over zwangerschappen na seksueel geweld.⁸ Ten slotte werden met behulp van *oral history* hulpverleners en slachtoffers zelf aan het woord gelaten over hun ervaringen met het taboe op zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld. Hieronder zal ik op deze manieren van historisch onderzoek ingaan.

Het ontbreken van een historisch verhaal over zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld heeft te maken met de vraag hoe je als historica/historicus over het verleden schrijft. Termen als bijvoorbeeld kindermoord, seksueel geweld en zwangerschap betekenden in het verleden iets anders dan vandaag de dag. Betekenissen van woorden veranderen per eeuw en plaats. Kun je dan wel in hedendaagse termen over het verleden spreken? Het gevaar van anachronisme staat immers om de hoek. Hoe kun je hiermee omgaan?

Veel historici schrijven in de taal en tijd van hun bronnen. Zij schrijven bijvoorbeeld over 'gevallen vrouwen', 'ontucht' en 'verleiding'. Het voordeel hiervan is dat anachronismen ver-

meden worden. Het nadeel is dat deze termen uit het verleden verhullend werken. De hedendaagse lezer realiseert zich niet dat met bovenstaande termen 'ongehuwde moeders', 'seksueel geweld' en 'verkrachting' bedoeld worden. Het lijkt dan alsof zwangerschappen uit seksueel geweld in het verleden niet voorkwamen.

Als je als historica het doel hebt om deze problematiek zichtbaar te maken, ontkom je er dan ook niet aan om in hedendaagse termen te schrijven.

Een tweede reden voor de 'historische' stilte rond zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld is dat het geen expliciet onderwerp in de bronnen is waar hedendaagse historici uit putten bij het schrijven van hun geschiedenissen. Net zoals in het heden, was zwangerschap als gevolg van seksueel geweld ook in het verleden geen onderwerp waar vrijuit over gepraat en geschreven werd. In de bronnen worden zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld bijna nooit expliciet genoemd. Zwijgende bronnen kunnen een reden zijn waarom deze problematiek geen onderwerp binnen historisch onderzoek is. Dit maakt het extra moeilijk om deze zwangerschappen te (h)erkennen. Toch kun je als hedendaags historica soms uit de context opmaken dat het gaat om zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld. Een historisch verhaal over deze problematiek is daarom mogelijk.

Blinde vlek

Historici en andere wetenschappers schreven in de afgelopen dertig jaar veelvuldig over seksualiteit, (seksueel) geweld en zwangerschappen als aparte onderwerpen. Velen waren baanbrekend door over zaken te schrijven die eerder geen onderwerp van historisch onderzoek waren, maar bijna niemand van hen schreef expliciet over zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld.⁹

Het blijkt voor bijna iedereen onmogelijk om een traumatische gebeurtenis als seksueel geweld aan een 'roze wolk' van zwangerschap te verbinden. De ondraaglijke gedachte dat zwangerschappen veroorzaakt kunnen worden door seksueel geweld, maakt dat er bij veel mensen, niet alleen historici, een blinde vlek bestaat om deze problematiek te (h)erkennen. Hierdoor blijft het onderwerp in historisch onderzoek, en veelal ook daarbuiten, onzichtbaar. Zo wordt bijvoorbeeld in hedendaags historisch onderzoek naar kindermoord zwangerschap niet aan mogelijk seksueel geweld tijdens de bevruchting gekoppeld. Zwangerschap als gevolg van seksueel geweld krijgt hierdoor geen eigen verhaal. Ter illustratie twee voorbeelden uit de onderzoeken van Maria Grever en Sjoerd Faber, waarbij ik wil benadrukken dat zonder hun baanbrekende onderzoek helemaal niets 'ontdekt' had kunnen worden over zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld.

Maria Grever vertelt in haar artikel over kindermoord in de negentiende eeuw¹⁰ over Pleuntje Krayo:

"De zaak van de 21-jarige Pleuntje Krayo in 1820 was wel bijzonder tekenend. Het was in de gemeente Werken bekend dat deze veldarbeidster al geruime tijd 'vleschelijke gemeenschap' had met haar stiefvader Teunis van Dijk, en men vermoedde dat ze zwanger was."¹¹

Zij geeft in haar artikel aanwijzingen die erop duiden dat de 'vleschelijke gemeenschap' niet vrijwillig was. Grever gaat echter niet in op de vraag of er sprake was van seksueel misbruik.

Sjoerd Faber schrijft in zijn artikel over zeventiende-eeuwse kindermoorden¹² over de 25-jarige dienstmeid Elsje Thijsen. Elsje is zwanger van haar voormalige werkgever en wordt schuldig bevonden aan kindermoord. Elsjes voormalige werkgever ontkent dat hij de vader is. Faber signaleert naar aanleiding van dit voorbeeld dat het opvallend is dat er in deze zaken niet over eer en schande wordt gesproken; de

Vincent van Gogh, 'Sorrow' (1899). Bron: Jane van Balen e.a., De kunst van het moederschap. Leven en werk van Nederlandse vrouwen in de 19e eeuw (Nijmegen, 1981).

vraag blijft staan of er sprake was van dwang tijdens de bevruchting van Elsje.

Sjoerd Faber en Maria Grever spreken dus wel over zwangerschappen, machtsverschillen en gedwongen gemeenschap, maar zij maken geen expliciete koppeling tussen deze begrippen. Dit geldt ook voor de meeste andere Nederlandse historici die de afgelopen dertig jaar schreven over kindermoord, ongehuwde moeders, vroedvrouwen, prostitutie, seksualiteit en zwangerschappen. Wel hebben veel historici oog voor het feit dat veel dienstmeiden ongewenst zwanger raakten van hun werkgever. Herman van Isterdael: "Te Okegem verleidde een weduwnaar zijn 18-jarige dienstmeid met een kind tot gevolg. [...] Geen rechtszaak werd ingespannen. Het schandaal was wel enorm."¹³ Josine Blok en Jannie Poelstra: "Hun kwetsbaarheid kwam voort uit het feit dat ze onder handbereik van broodheren en mannelijke collega's leefden en daardoor vatbaar werden voor op hem uitgeoefende pressie om seksuele gunsten te verlenen."¹⁴

Het blijkt voor historici mogelijk om dienstmeiden die zwanger zijn geraakt door hun werkgevers te koppelen met seksueel geweld. Zij stimuleren met deze geschiedenissen de lezer vragen te stellen naar zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld. Hun verhalen bieden aanknopingspunten voor onderzoek naar deze zwangerschappen. Deze traditie zou een aanzet kunnen zijn tot een historisch verhaal over zwangerschappen uit seksueel geweld.

Kindermoord

Hedendaagse historici die schrijven over kindermoord noemen als motieven voor kindermoord anticonceptie, angst voor verlies van werk, schande en onwetendheid. Zoals eerder gezegd, noemt geen van hen dwang tijdens de bevruch-

ting als mogelijk motief voor kindermoord.¹⁵ Toch komt dit motief in de bronnen voor. Zo blijkt uit sommige zeventiende- en achttiende-eeuwse Amsterdamse gerechtelijke bronnen met betrekking tot kindermoord dat de van kindermoord verdachte vrouwen mogelijk zwanger waren na seksueel geweld. Dit wordt vooral duidelijk in de kindermoordzaken van Clara Montelle¹⁶ en Lena Meijer¹⁷.

Clara Montelle, 24 jaar en dienstmeid in Amsterdam, wordt in 1780 beschuldigd van kindermoord. Heyn Teynen, een Oost-Indiëvaarder, is de vader van het gestorven kind. Heyn die "een kennis van de schoonmaakster op de Braak (waar zij toen woonde) was, haar heeft afgehaald en met haar in gezelschap op verscheidene plaatsen rond is geweest, dat zij buiten westen is geraakt, en dat Heyn ten Teyen haar des ogtends weeder heeft thuis gebracht". Clara was buiten westen toen Heyn gemeenschap met haar had. Maar tijdens het proces wordt door niemand over dwang of eventueel seksueel geweld gesproken.

Lena Meijer wordt in 1778 beschuldigd van kindermoord. Zij is dan 23 jaar. Iemand die zich uitgaf voor scheepstimmermansknecht heeft haar zwanger gemaakt. Daarna heeft ze hem nooit meer gezien. Zij ontmoette hem toen ze op straat met één van haar kennissen stond te praten. Na deze kennismaking vroeg hij haar uit. En zij ging mee. Zij is toen "met de scheepstimmermansknecht naar 't hoedemakerspad gegaan..., en dat die haar heeft verkracht." Lena geeft dus zelf aan dat deze verkrachting haar zwangerschap heeft veroorzaakt. De verhoorders gaan hier niet meteen op in. Pas later in het verhoor vragen de verhoorders uit eigen beweging naar de verkrachting. Zij willen weten op welke wijze de knecht Lena verkracht heeft. Lena geeft als antwoord: "dat zij tezamen kuyerde in de tuin agter een herberg op 't hoedemakerspad, hij haar in een tuijnhuisje getrokken op de grond gegooijd en also verkracht heeft haar... belovende, haar te zullen trouwen als er iets van kwam." De verhoorders vragen daarop of ze niet om hulp geroepen heeft. Lena zegt dat ze om hulp riep, maar dat er geen hulp kwam. Daarna zwijgen de verhoorders over de verkrachting die Lena's zwangerschap veroorzaakt heeft. Ook in het tweede verhoor is hier geen aandacht voor. Het proces draait uiteindelijk om de vraag of Lena's kindje heeft geleefd en zo ja, of zij met voorbedachte rade haar kind heeft omgebracht. De manier waarop Lena bevrucht is, is voor de verhoorders geen aandachtspunt. Uit de kindermoordzaken van Clara en Lena blijkt dwang tijdens de bevruchting een mogelijk motief voor kindermoord. Ook andere onderzochte zeventiende- en achttiende-eeuwse kindermoordzaken geven aanwijzingen om seksueel geweld tijdens de bevruchting als mogelijk motief voor kindermoord te benoemen. Gerechtelijke bronnen met betrekking tot kindermoord kunnen dus een opening bieden tot een verhaal over zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld in het verleden.

Onvermogen

In de gesprekken met slachtoffers van seksueel geweld (die na seksueel geweld zwanger waren geweest) en hulpverleners bleek dat in de jaren zestig en zeventig nauwelijks gesproken werd over seksueel geweld en zwangerschappen als gevolg van dit geweld. Een maatschappelijk werkster, werkzaam bij de gezinsvoogdij in de periode 1967-1977:

"Je neemt het jezelf achteraf kwalijk dat je zoiets niet doorziet. Maar het was een andere tijd. [...] We kwamen eigenlijk zo moeilijk achter incest binnen gezinnen. Er was weinig over incest bekend. ik kwam pas heel laat achter zwangerschappen. Ik denk dat ik toch, door een zaak waarbij vijf kinderen uit incest werden geboren, alerter ben geworden en daardoor meer gezinnen met incest zag. Dat hele woord incest bestond gewoon niet. Het was een taboe. En iets wat niet bestaat daar praat je niet over."

Hulpverleners hadden, als een jong meisje zwanger was, geen aandacht voor seksueel geweld als mogelijke oorzaak van de zwangerschap. Zij hadden alleen aandacht voor de zwangerschap. Er was een onvermogen om seksueel geweld en zwangerschappen te koppelen. Begin jaren tachtig veranderde dit. Het taboe op seksueel geweld werd langzaam doorbroken. Het werd mogelijk om te spreken over verkrachting, aanranding en seksueel misbruik. Hierbij waren zwangerschappen als gevolg hiervan overigens nog geen 'onderwerp van gesprek'. Een slachtoffer/overlevende vertelt:

"Na het begin van de jaren tachtig mocht seksueel misbruik bestaan. Er kwam aandacht voor en de hulpverlening verbeterde. Voor die tijd mocht seksueel misbruik niet bestaan. Je moest het vergeten en naar de toekomst kijken. [...] Als je het hebt over zwangerschappen die voortkomen uit seksueel geweld, dan krijg je een ander verhaal. Zwangerschappen veroorzaakt door seksueel misbruik zijn nog steeds een groot taboe. Er zijn weinig vrouwen die hier over praten. Het lijkt wel dat als er niet over gepraat wordt, het niet bestaat."

Pas de laatste jaren worden zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld langzaam een aandachtspunt voor hulpverleners. De publicatiegolf rond de Eper-incestaffaire, waarin de slachtoffers/overlevenden spreken over zwangerschappen, illegale abortussen en babymoorden, zorgt ervoor dat hulpverleners gaan nadenken over het bestaan van zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld. De vaak sensationele publicaties in deze zaak doen de geloofwaardigheid van slachtoffers/overlevenden echter geen goed. Ze scheppen naar mijn mening geen sfeer waarin andere vrouwen kunnen gaan praten over hun ervaringen met zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld. Het onderwerp blijft een taboe.

Opening

Spreken over zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld lijkt haast onmogelijk. Toch zijn er voldoende openingen te vinden voor een aanzet tot een verhaal over zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld. Ze zijn er in fictie en zouden ook door historici explicieter verteld kunnen worden. Meer historisch onderzoek kan dit verhaal uitbreiden. Belangrijk hierbij is dat historici, wanneer tijdens hun onderzoek deze onderwerpen naar boven komen, zwangerschappen en seksueel geweld koppelen en vragen durven te stellen over dit onderwerp. Zonder vragen krijg je als onderzoeker nooit antwoorden. Een hulpverleenster vertelde mij in een gesprek over zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld dat: "Een goede basishouding van hulpverleners is dat ze zich vragend opstellen en niet voor hun cliënten de antwoorden invullen." Geldt dit ook niet voor historici?

Anoushka Boet studeerde geschiedenis aan de Universiteit Utrecht, specialisatie vrouwenstudies. Zij werkt op dit moment aan de 'Hall of Fame'-internetsite van het maatschappelijk werk (www.100jrmw.nl). Vanaf september zal zij o.a. werkzaam zijn bij het Marie Kamphuis Archief in Utrecht.

1. Krantenartikel *Trouw*, 16-6-1993.
2. M.D. Schreuders-Bias, *The incest pregnancy* (World Congress Child Abuse and Neglect, Hamburg september 1990), p. 2.
3. Alice Walker, *De kleur paars*. 11e dr. Amsterdam, 1991 (oorspr. 1982), pp. 7-11.
4. Marion Bloem, *Geen gewoon Indisch meisje*. 9e dr. Amsterdam, 1988 (oorspr. 1983), pp. 146-147.
5. Isabel Allende, *The house of the spirits*. New York, 1986 (oorspr. Spanje, 1982), pp. 62-67.
6. Renate Dorrestein, *Een sterke man* (5e dr. [z.p.], 1999 (oorspr. 1994), pp. 158-159, 176, 204.
7. Renate Dorrestein, *Ontaarde moeders*. 9e dr. [z.p.], 1997, pp. 94, 189-194, 209.
8. Sjoerd Faber bracht mij, door zijn artikelen over kindermoord, op het spoor van kindermoord in de Amsterdamse gerechtelijke bronnen.
9. Tijdens mijn scriptieonderzoek ontdekte ik alleen Linda Gordon die in *Heroes of their own lives* (Middlesex, 1989) zonder schroom over zwangerschappen als gevolg van seksueel geweld schreef.
10. Maria Grever, "'Het zelve in het privaat werpen...'" Kindermoord in het arrondissement 's Hertogenbosch, 1811-1838'. In: Margreet Brüggmann (red.), *Vrouwen in opspraak. Vrouwenstudies als cultuurkritiek*. Nijmegen, 1987.
11. Maria Grever, 'Het zelve in het privaat werpen', p. 145.
12. Sjoerd Faber, 'Vrouwen van de rekening. Kindermoorden ten tijde van de Republiek te Amsterdam (in het bijzonder in de zeventiende eeuw) en in Friesland'. In: Gert Hekma en Herman Roodenburg (red.), *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland. 1300-1850*. Nijmegen, 1988, pp. 145-167.
13. Herman van Isterdael, 'Arbeid en seksualiteit. Een onderzoek naar de seksuele agressie op het vrouwelijke dienstpersoneel in het Ancien Régime'. In: *Arbeid in veelvoud. Een huldeboek aangeboden aan Prof. Dr. J. Craeybeckx en Prof. Dr. E. Scholliers van de VU Brussel*. Brussel, 1988, p. 118.
14. Jolie Ermers, 'Kindermoord in de 19e eeuw', in: *Spiegel Historiae* 30/6 (1995), pp. 251-255.
15. Maria Grever, Jolie Ermers, Sjoerd Faber, Greddy Huisman en Siem van der Woude schreven over kindermoord in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw. Ik verwijs naar mijn scriptie voor de volledige titels.
16. RA Amsterdam 448-91, 124.
17. RA Amsterdam 445-11, 38, 53, 59.

Foetus.

Bron: *Ansichtkaart (1986) Art Unlimited, Amsterdam.*

Tussen bibliotheek en geschiedenis

**Marjolein Nieboer: adjunct-directeur
van de Groninger Universiteitsbibliotheek**

Marja van Tilburg

In de tweede aflevering van een serie portretten van historicae op de arbeidsmarkt, sprak Marja van Tilburg met Marjolein Nieboer over haar carrière. Een gesprek met een geëngageerde adjunct-directeur, die zegt nog dagelijks baat te hebben bij de vaardigheden die ze tijdens haar studie geschiedenis opdeed. Ook haar feministisch engagement kan Marjolein Nieboer in haar functie uitdragen: als personeelsfunctionaris streeft ze ernaar meer vrouwen op hoge posten in het bibliotheekwezen te krijgen.

Op dit moment is Marjolein Nieboer (1964) adjunct-directeur van de Groninger universiteitsbibliotheek en als zodanig verantwoordelijk voor de bedrijfsvoering, de automatisering en het personeelsbeleid. Deze functie wordt traditioneel aangeduid als 'onderbibliothecaris'. Ze voert die benaming als een geuzenaam: voor haar staat die voor de behoudende cultuur in deze bibliotheek. Een cultuur die zij graag wil veranderen. Marjolein wist al op het gymnasium dat zij een academische studie geschiedenis wilde combineren met een bibliotheekopleiding. Na haar eindexamen in 1983 koos zij voor de Bibliotheek- en Documentatie Academie (BDA) in Groningen. Over dat besluit is zij nog steeds tevreden: ze kreeg er een grondige kennis van het vak van bibliothecaris en een brede algemene ontwikkeling. Ook op haar persoonlijke ontwikkeling is de periode dat zij aan de bibliotheekacademie studeerde van grote invloed geweest. Met name haar 'buiten-curriculaire' activiteiten hebben haar gevormd: als studentlid van allerlei bestuurlijke gremia heeft ze niet alleen haar feeling voor bestuurlijk werk ontdekt, maar ze is ook mondiger en zelfverzekerder geworden. Ook het politieke klimaat op de academie was van belang. Dat stimuleerde haar maatschappelijk engagement: ze ging opdrachten maken over onderwerpen als cliterodectomie. In deze tijd werd ze feministisch en kwam ze als lesbienne 'uit de kast'.

Eigen vragen

Meteen na het afronden van de bibliotheekopleiding ging Marjolein geschiedenis studeren. Omdat ze op de BDA veel ervaring had opgedaan met het schrijven van papers en het houden van mondelinge voordrachten, ging het eerste jaar haar makkelijk af. Dat gaf haar de ruimte om na te denken over de richting die ze uit wilde. Al snel raakte ze geïnteresseerd in de vrouwengeschiedenisgroep, een groep van studentes die in het kader van hun opleiding onderzoek deden naar vrouwen in het verleden. Maar ze aarzelde om zelf lid te worden: ze vroeg zich af of dit een verstandige keuze zou zijn. Het feit dat de intekenlijst op het prikbord lange tijd leeg bleef, voedde haar onzekerheid. Aan de twijfel kwam een

einde, toen een paar vrouwen zich gezamenlijk inschreven. Eenmaal lid, vond ze snel haar draai in de vrouwengeschiedenisgroep: ze werd met andere nieuwe leden opgevangen door twee mentoren. De vrouwengeschiedenisgroep bleek bovendien een gemêleerd gezelschap, waar voor veel soorten vrouwen ruimte was.

In de vrouwengeschiedenisgroep leerde Marjolein hoe ze haar eigen invulling kon geven aan de studie. Ouderejaars leerden haar hoe zij een vrouwenstudiesperspectief kon ontwikkelen op de onderwerpen van de werkcolleges. Dat was een noodzakelijke vaardigheid, aangezien er maar één derdejaars werkcollege vrouwengeschiedenis werd gegeven. In vrouwenstudies geïnteresseerde studenten moesten proberen om in het kader van een algemeen werkcollege een referaat over vrouwen te schrijven. Dat kon alleen, wanneer zij het onderwerp daarvoor zelf aandroegen en het onderzoek zelfstandig verrichtten. Deze les van de ouderejaars was voor Marjolein een openbaring: ze leerde haar eigen vragen te stellen aan het verleden. Ze probeerde alle colleges die ze volgde vanuit een feministisch perspectief te bevragen. Aanvankelijk uit politieke overwegingen, later ook omdat dergelijke referaten haar meer voldoening gaven.

Ook haar doctoraalscriptie had die persoonlijke toets: daarin besprak ze de beeldvorming van bibliothecaresses sinds vrouwen tot dat beroep toetraden - aan het eind van de vorige eeuw - tot de tweede feministische golf. Ze betoogde dat naarmate meer vrouwen tot dit beroep toetraden de status ervan lager en lager werd. Steeds meer vrouwen werden bibliothecaresse omdat zij, vanwege hun vermeende eigenschappen als geduld, zorgvuldigheid en vingervlugheid, uitermate geschikt geacht voor dit vak. Dat ze in haar werkstukken op dergelijke persoonlijke vragen een antwoord kon formuleren, stimuleerde haar enorm. Terugblikkend op deze tijd, zegt Marjolein dat ze veel heeft geleerd van de referaten: eigen interesses serieus nemen, initiatieven nemen, eigen paden banen. Met elk geslaagd referaat is haar zelfvertrouwen toegenomen.

Marjolein Nieboer

Slingerpad

Tijdens haar studie had Marjolein meegedaan aan een workshop loopbaanplanning voor studentes. Daar was ze op het idee gekomen om haar interesse voor het bibliotheekwezen en geschiedenis te combineren en vakreferent te worden. Het plan kreeg vastere contouren na een aantal gesprekken met vakreferenten van de UB. Op het eind van de studie verbleekte dit perspectief, en vroeg ze zich af ze toch niet liever wetenschappelijk onderzoeker wilde worden.

Dat ze toch als bibliothecaris en documentalist aan de slag ging, kwam door haar contacten in de bibliotheekwereld. Tijdens haar studie geschiedenis had ze haar inkomen aangevuld met baantjes in die sfeer. Aanvankelijk was ze werkzaam geweest bij een academische boekhandel, later was ze aan de slag gegaan bij een consultancybureau op het gebied van informatievoorziening, documentatie en archivering en nog weer later, vanaf 1990, werkte ze part-time op het Documentatiecentrum voor Politieke Partijen, een afdeling van de Groninger UB. Een verzoek aan deze werkgever om een post-doctorale opleiding documentaire informatiekunde te volgen aan de Universiteit van Amsterdam werd gehonoreerd. Van het documentatiecentrum naar haar huidige functie bij de UB was geen rechte weg: na het documentatiecentrum volgde nog een baan bij de christelijke Hogeschool Windesheim in Zwolle, waar ze documentatie en research doceerde aan studenten journalistiek. Dit werk combineerde ze met een baan bij de Hanzehogeschool in Groningen, waar zij belast was met de automatisering van de mediatheken. Volgens Marjolein waren haar contacten in de bibliotheekwereld van groot belang voor haar loopbaan: door haar netwerk werd ze geattendeerd op nieuwe functies. Van vijf, tien mensen hoorde ze dat er een vacature voor een adjunct-directeur in tijdelijke dienst bij de UB zou komen. Dat zoveel vrienden en kennissen in haar een potentiële adjunct zagen, sterkte haar zelfvertrouwen.

Alert blijven

Op de vraag wat ze jonge historicae, die aan het begin van hun loopbaan staan, zou willen adviseren geeft Marjolein resoluut antwoord: "een netwerk opbouwen in de sfeer waarin je wilt gaan werken". En meteen daarop zegt ze: "een cursus loopbaanplanning volgen, zodat je erachter komt wat je wilt".

Zelf heeft ze veel aan zo'n cursus gehad: het bracht haar ertoe een functie bij een Universiteitsbibliotheek te overwegen. De cursusleidster stimuleerde haar met vakreferenten van de UB

te gaan praten. Die gesprekken vergrootten niet alleen haar inzicht in het werk van vakreferent, maar de vakreferenten die ze sprak bleken ook een waardevolle uitbreiding van haar contacten in de bibliotheekwereld. Onder degenen die haar tipten over de vacature van adjunct, waren ook referenten met wie ze destijds gesproken had over hun werk. Ze adviseert elke jonge historica mensen op te zoeken, die werk doen dat jij ook zou willen doen. En daarmee al te beginnen tijdens of meteen na je studie, als je nog geen baan hebt: "je leert veel over het werk dat je zou willen doen. Dat komt van pas bij sollicitaties. Bovendien doe je waardevolle contacten op".

Voor Marjolein is het belangrijk dat ze zich prettig voelt in haar werk. Dat hanteert ze als criterium bij het selecteren van functies. Op basis daarvan besluit ze ook functies te verlaten. Windesheim heeft ze om die reden vaarwel gezegd: de dubbele belasting

van twee parttime banen van elk twintig uur in twee verschillende steden, gecombineerd met het drie maal per week op en naar Zwolle reizen, viel haar zwaar. Begeleiding van een supervisor zorgde ervoor dat ze in die drukke periode goede beslissingen nam. Uit deze ervaring leerde ze dat het belangrijk is dat je werk, qua inhoud en zwaarte, je past.

Op de vraag of ze vindt dat haar loopbaan haar ver weg heeft gevoerd van haar discipline, vrouwengeschiedenis, kijkt ze verbaasd op. Ze vindt juist dat haar studie haar gevormd heeft en dat ze als feministisch historica in haar werk staat: in Zwolle richtte ze meteen een vrouwen netwerk op en organiseerde ze studiemiddagen over genderstudies; op de hogeschool van Groningen zorgde ze ervoor dat ze een vrouwelijke supervisor kreeg. In haar huidige functie, waarin ze verantwoordelijk is voor het personeelsbeleid, heeft ze een scherp oog voor de taakverdeling tussen de seksen. Ze streeft ernaar de helft van de hogere functies door vrouwen te laten verzorgen. Haar in de studie vergaarde inzichten over vrouwen op de arbeidsmarkt helpen haar daarbij: om stereotypen te doorbreken maakt ze gebruik van haar kennis van genderstudies. Bovenal wil ze de masculiene cultuur in de wetenschappelijke bibliotheken veranderen. Zij wijst erop dat er nog nooit een vrouw aan het hoofd heeft gestaan van een universiteitsbibliotheek. Dat moet veranderen, vindt ze, ook al heeft ze op dit moment geen ambities in die richting.

Ook de algemene kanten van de studie geschiedenis hebben haar gevormd. Zo heeft ze geleerd informatie te verzamelen en te verwerken. Doordat ze veel literatuur heeft moeten lezen, kan ze snel de essentie halen uit een dik ambtelijk rapport. Door de vele referaten die ze heeft geschreven, kan ze tegenstrijdige standpunten in vergaderingen situeren en analyseren. Met de aandacht voor het lezen en schrijven van teksten doet ze nog elke dag haar voordeel: het heeft haar uitdrukkingsvaardigheid vergroot. Achteraf gezien is haar studie een uitstekende voorbereiding geweest voor haar huidige taken: voor het afbakenen van de context van een probleem, voor het analytisch vermogen. Ze prijst met name de kritische basishouding die je bij geschiedenis eigen maakt. Die bepaalt voor een groot deel haar houding op het werk: niet gauw tevreden zijn, nog betere oplossingen zoeken en alert blijven.

Marja van Tilburg is verbonden aan de Vakgroep geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen.

Geschiedenis als fictie

Het geromantiseerde leven van Etta Palm

Judith Vega

Etta Palm (1743-1799) kan beschouwd worden als een vroege feministe. Een feministe over wie maar weinig bekend is, maar over wie onlangs een roman is verschenen. Judith Vega las *Het zesde bedrijf* van P.F. Thomése en raakte ontluisterd: wat een voor de Nederlandse literatuur unieke biografische roman had kunnen zijn van een vroege feministe is het verhaal geworden van een te vette 50-jarige vrouw die in anachronistische bakvissentaal haar wereldbeeld krijgt neergezet.

“(E)en vrouw die uit de wereld der galanterie overgegaan schijnt te zijn in de zeer nabij gelegene der politieke intrigues. .. Zij leefde te Parijs in den kring der oppositie tegen de regeering en was, orangiste met betrekking tot haar vaderland, tegelijk revolutionnair in Frankrijk, ultra-revolutionnair zelfs voorzover het de maatschappelijke positie der vrouw betrof.” Zo portretteert Colenbrander in 1905 de Nederlandse Etta Palm die tussen schijnbaar onverenigbare politieke idiommen bemiddelde, en bewegend door ongelijksoortige openbaarheden van Parijs na 1790 feministisch publiciste en acti-viste werd.

Het verdichte leven. In de roman *Het zesde bedrijf* van Thomése is Etta Palm een aan haar overvloedige vetplooien lijdende Madame. Ze roert zich tussen bad, kapper, korset, en dienstpersoneel, besteedt veel tijd en gedachten aan het Dame-zijn, laat in dit verband eens de woorden gelijkheid en vrijheid vallen, en houdt niet geheim dat haar interesse in de Revolutie toch vooral de verlokkingen van macht en intrige geldt. Ze heeft een vergadering van haar vrouwenclub ‘Société patriotique et de bienfaisance des Amies de la Vérité’, een klucht voor enkele dames die door leeghoofdigheid of rechtlijnige ambitie niet tot zaken komen, door haar met argusogen en beducht om haar positie voorgezeten. Ze stapt monter en calculerend door het boek voort, verlangend naar en meestal vergeefs wachtend op haar veel jongere minnaar Claude Basire, de kleffe libertijnse abbé Chabot op afstand houdend, hier een “vies mondje”, daar een “vies neusje” trekkend.

Ze denkt in een stijl die een recensent aan Céline, een andere aan Couperus’ heldinnen herinnerde, en mij aan Joop ter Heul: de zinshaperingen met puntjes, de aanstellerige uitroepstekens, de steeds weer beklemtoonde uitroepen in gedachten (“Héérlijk, ze voelde zich héérlijk.”; “Hoe kon hij zo ... geméén zijn?”). Natuurlijk, dit is de zinnelijke achttiende eeuw, het lichamelijke mogen we niet vergeten. Tweehonderd jaar later ontvalt een recensent als vanzelf de term ‘losbandige vrouw’.

Etta Palm-Aelder's en haar man.

Bron: W.J. Koppius, *Etta Palm. Nederland's eerste féministe* (Zeist, 1929).

Representaties

In de historiografische representatie bestaat Etta Palm-Aelders tot in de twintigste eeuw alleen en spaarzaam in de Nederlandse diplomatieke en politieke geschiedschrijving. Ze wordt plichtmatig genoemd als Parijse informante van raadpensionaris Van de Spiegel, en in die rol als de immer wat verdachte ideologische pendelaarster tussen Nederlandse semi-monarchie en Franse revolutie.

In 1929 en 1962 verschijnen de twee enige beschikbare bio-

grafieën die tevens haar feministische activiteiten behandelen, van W.J. Koppius en H. Hardenberg. De eerste staat sympathiek tegenover haar persoon en activiteiten, en heeft als titel *Etta Palm. Nederland's eerste feministe*. De tweede is langer, completer en gedetailleerder in het opzicht van het gebruikte bronnenmateriaal, maar tegelijk veelal denigrerend en suggestief van toonzetting. De titel is *Etta Palm. Een Hollandse Parisienne*. Uit die laatste verschijnt het beeld van de politieke intrigante en berekenende kokette dat wederkeert in Thoméses historische roman *Het zesde bedrijf*, die speelt in het jaar 1792 en een Etta Palm als hoofdpersoon heeft.

Een beeld van de historische persoon Etta Palm op grond van wat geselecteerde feiten: Etta Palm werd in 1743 geboren in de Groningse Poelestraat (op het adres waar nu het filmcentrum is gehuisvest). Ze kreeg een kind dat na enkele maanden overleed. Ze woonde na 1773 in Parijs, en was vanaf 1790 lid van de *Cercle Social*, een discussiegezelschap waartoe bijvoorbeeld ook Condorcet behoorde en dat verschillende vrouwelijke leden had. In 1791, het jaar voorafgaand aan het romanjaar, was een bundel van haar feministische lezingen aldaar gepubliceerd, en in januari 1792 een vertaling door haar van Condorcet. In 1792 trad Etta Palm op als vertegenwoordigster van een deputatie vrouwen in de Assemblée Legislative om gelijk onderwijs en politieke en burgerlijke gelijkheid voor vrouwen te eisen, hun wettelijke volwassenheid met 18 of 21 jaar, en de mogelijkheid ook voor vrouwen om echtscheiding te vragen. Sinds 1778 was ze diplomatiek actief geweest voor de Nederlandse en Franse regeringen, en misschien de Oostenrijkse. Ze werkte voor de Franse ministers De Maurepas en Lebrun; met de laatste evenals met Van de Spiegel onderhield ze een regelmatige correspondentie. In Parijs keert ze zich expliciet tegen de daarheen gevluchte aristocratische vleugel van de Nederlandse 'Patriotten'-beweging. Een literair beeld - uit Thoméses roman - van iemand die het politieke spel net ontdekt. "Het enige wat haar speelt, was dat ze zo laat in haar leven de nabijheid van werkelijke macht begon te voelen". "Ondanks het ontzagwekkende vertoon dat de Assemblée was, behield ze de indruk dat de ware politiek elders werd bedreven, achter gesloten deuren. In schemerige kabinetten en rokerige herensalons. En achterdochtig bedacht ze dat wat hier vertoond werd, slechts theater was, retorisch vertoon om het publiek in grandioze misleiding te behagen. .. Ze was hier veeleer als het Groningse kind van vroeger, dat God zocht in de kerk en intuïtief begreep dat het indrukwekkende spreekgestoelte slechts bijzaak was, dat de waarlijke aanwezigheid zich vast niet zo gemakkelijk kenbaar maakte."

Literair korset

Feiten. Ficties. Keuzes. Thomése heeft feitjes gesprokkeld uit een historisch leven, en ze verheugd op reis gestuurd langs een serie stedelijke lokaties in het Parijs van 1792. De mooiste observaties vinden we waar Thomése de lezers van zijn roman even verlost van het brokkelige taaltje waarin hij Etta laat denken. Zoals wanneer ze voor een diplomatieke ontmoeting het wassenbeeldenmuseum in het Panopticum bezoekt, waar nu haast geen bezoekers meer komen: "Men wilde geen beelden meer, men snakte naar de directe ervaring - geen geboetseerde bijenwas, maar vlees en bloed. Vorm werd niet langer beschouwd als omhulsel van de Waarheid, het werd gezien als verhuulsel. De decors werden gesloopt, de maskers afgerukt, de kostuums werden aan stukken gescheurd. De Waarheid diende tegenwoordig naakt te gaan. .. In een volgend kabinet stonden de filosofen, ooit almachtig heersend over Verleden en Toekomst, nu als was in de handen van de Eeuwigheid. Rousseau, Diderot, Voltaire, het heilig driespan van het nieuwe denken. Wilden elk een andere kant op, werden thans zonder tegenspraak tot zwijgende eensgezindheid geforceerd." Of wanneer het volk de Opera kraakt en de elite in de loges in paniek raakt: "Gelaten gaf ze zich over aan de Algemene Wil, die volgens Rousseau

automatisch tot het Goede leidde. Jammer was alleen dat die opruiers in de zaal geen filosofen lazen, zodat de praktijk weer eens niet kon tippen aan de theorie. Het enige wat het Algemene haar op dit moment leerde, was dat het Persoonlijke verviel. Zij had tenminste niet de indruk dat zijzelf nog iets te maken had met wat hier aan het gebeuren was."

Maar Thomése staat zijn hoofdpersoon niet vaak toe zich uit het door hem aangeregen korset te bevrijden, en haar kennis en ervaring een rol te laten spelen in haar observaties. Haar optreden in de Assemblée wordt bij hem een door Etta nerveus, verward gebabbeld en vrijwel mislukt, in de algemene oorlogszucht verloren gegaan pleidooi. Thomése is vindingrijk waar hij een verhaallijn construeert uit een zaakje rond een depot van 60.000 wapens tegengehouden in het Zeeuwse Veere, waar de toneelschrijver Beaumarchais bij betrokken is die er politieke munt uit dreigt te gaan slaan. Bij de - in de correspondentie van Etta Palm aan Lebrun genoemde - kwestie fantaseert Thomése lustig extra schimmigheid en een dubieuze rol voor haarzelf. Het is een voor de lezer niet te volgen intrige, maar moet ook alleen Etta's bestaan onderbouwen als wat louche, geldjagende intrigante die voor enig dubbelspel niet terugschrikt. Het levert de roman wel een inventieve ontmoeting op tussen Etta en Restif de la Bretonne.

Algemene culturele feiten bezetten luchtigjes het individuele verhaal. De vijandige opmerkingen over joden die Thomése haar toeschrijft, liggen niet direct voor de hand. Palms biograaf Koppius vermeldt dat haar moeder, een Groningse zakenvrouw, voor haar Bank van Lening met een jood geassocieerd was, en haar tegenslag wellicht aan anti-semitisme te danken had. Het aan Etta toegeschreven racisme is evenmin te funderen in bronnen. Beide gegevens activeren evenwel het beeld van een feminisme als kortzichtige belangenpolitiek van gearriveerde dames. De nooit aflatende nadruk op haar berekendheid ("Politiek was de kunst van het bedrog en het verraad, en wat lag haar beter?") roept de lichtzinnige overleefster op, de tegelijk gewiekste als wat tragische ventster van lucratieve politiekjes en feministische verzuchtinkjes. Het wordt zelfs stuitend als Etta even strategisch als in andere beschreven voorvallen reageert op de verkrachting van haar dienstbode door een groep soldaten. Hoe deze "perfecte casus" voor haar feministische politiek aan te wenden gaat, hoewel wat schuld bewust, karaktergetrouw voor op haar empathie met het meisje.

Jongensdroom

Een roman die zich niet als pure fictie maar als historisch-biografisch voordoet, suggereert de dartele autoriteit van de literaire verbeelding weer tot verantwoording te hebben willen roepen. Juist waar de historische bronnen voor een biografie relatief schaars zijn, wordt de spanning tussen literaire en vakhistorische representatie optimaal zichtbaar. De ruimte tussen feit en fictie wordt zozeer bezet door geïnterpreteerde feiten en fictieve gegevens dat de twee grenzen zelf opgegaan lijken in de ruimte die ze hadden moeten afbakenen. De historische en literaire verbeelding gaan elkaars realiteiten en dromen delen; ze treffen in hun spiegel telkens elkaar aan. Tegelijkertijd wordt het perspectief van de vakhistorische of literaire auteur, zijn of haar vorm van identificatie met het onderwerp, zo sturend dat de ruimte tussen lezer en tekst juist ingekrompen wordt. Er is weinig van de historische figuur om tegen te stribbelen, en de lezer gaat met name met de auteur een band aan. Heeft de auteur hier niet een enorme verantwoordelijkheid tegenover zijn personage, haar recht te doen in wat en wie ze had kunnen zijn, zich in te leven in taal en gedachten die haar van hem onderscheiden houden, als deelnemster aan debatten en stijlen in haar, in plaats van zijn, tijd en ruimte?

De literaire verbeelding brengt ter protectie van de zelfbeel-

den van de autonome literator en de gedistantieerde ironicus graag het principe van de esthetische onschendbaarheid in stelling. Maar de ethiek neemt hier via een omweg dwingend wraak: Meulenbelt of Voskuil kunnen ten behoeve van hun eigen verdichte levens roddelen dat het een lust is; waar het het toegeëigende levensverhaal van een historisch individu betreft, is de literaire representatie haarsondanks medebewoner in de historiografische representatie. De modernistische jongensdroom van de esthetische almacht, waarin verantwoordelijkheid en recht doen geneuzel van een moralistische dictator zijn, vindt hier zijn Waterloo in de esthetische afhankelijkheid van dominante representaties in een ander taalspel. Het is eigenlijk een raadsel waarom de naam Etta Palm in het boek figureert. Hij dient een verhaal zoals Thomése graag schrijft, over de uiteindelijke belachelijkheid van individueel

Etta Palm.

Bron: W.J. Koppius, Etta Palm. Nederland's eerste féministe (Zeist, 1929).

streven die we het beste met spotzuchtige distantie kunnen beschrijven. Zeker, niet alleen Etta, ook de andere personages in het boek worden tot clowns van de politieke geschiedenis. De ideeën zijn van het Pantheon naar het Pandemonium verhuisd, en de Franse Revolutie is het podium van de verwarde idealen en kluchtige ambities van de weinig verheven verheffers van het volk. Arjan Peters prees in *de Volkskrant* hoe "onder Thoméses handen" deze "vrouw uit poeder en wind samengesteld .. geen schijn van kans heeft".

Inderdaad. Thomése illustreert niet Etta Palm, zij illustreert de ambitie van de schrijver. Niet Etta Palm is de heldin van Thoméses boek, het is Thomése die zich "met onmiskenbaar plezier" (Peters) haar leven toeëigent en zich vermaakt ten koste van zijn onderwerp.

We lezen niet Thomése over Palm, we lezen Thomése over Hardenberg. Niet de geschiedenis krijgt hier een literaire representatie, maar de geschiedschrijving - één heel specifieke

ke geschiedschrijving. Beide heren fantaseren onbelemmerd over hun intrigerende curiositeit die daarmee steeds verder van ons af komt te staan. Wat een voor de Nederlandse literatuur unieke biografische roman had kunnen zijn van een vroege feministe is het verhaal geworden van een te vette 50-jarige vrouw die in anachronistische bakvissentaal haar wereldbeeld krijgt neergezet, ongearticuleerd stamelt in het parlement, en op komieke wijze in politieke en feministische zaken gaat, meer ondanks dan met andere vrouwen. Getuige de lovende onthaal heeft de Nederlandse Republiek der Letteren gesmuld.

Droste-geschiedenis

De eeuwig knagende angst van de geesteswetenschapper dat de literatuur toch het laatste woord heeft, is althans voor eventjes gesust. Het was een onverwachte sensatie die de roman me opleverde - als *academica* betreuren dat een literator je ideeënhistorische werk niet gelezen heeft.¹

Etta Palm-Aelders bevond zich op verschillende kruispunten in de politieke geschiedenis. Haar idiomatische en praktische bemiddelingen tussen monarchie en revolutie zijn geen symptomen van een inconsistente of zelfs zwandelende geest. Ze illustrenen het al te reëel bestaande contemporaine conflict tussen een republikeinse vrijheidsconceptie waarin de vrijheid en gelijkheid van de burger of zelfs 'het volk' de motieven zijn voor veranderingen van de politieke orde, en de Orangistische optie op een politiek machtsevenwicht in termen van de constitutionele monarchie.

Vanuit Etta's Franse basis konden de contouren van het Nederlandse conflict alleen maar scherper in zicht komen: de Nederlandse constitutie moest haars inziens echt meer rekening houden met het volk dan de Orangisten zagen zitten. Etta's pogingen in haar brieven hierover met Van de Spiegel in debat te raken, en de reis die ze in 1792 naar Nederland ondernam om diplomatiek overleg tussen Nederland en Frankrijk op gang te brengen over deze zaken - onderwerp van het tweede deel van de roman - zijn geenszins onnozel: ze passen in dit conceptuele spanningsveld.

Voorts illustreert haar leven hoe de aanwezigheid van vrouwen in de publieke sfeer onder regie stond van de niet altijd compatibele stijlen van de cultuur van sociabiliteit en een republikeins feminisme. Het is een tegenstelling die in de revolutietijd op de spits wordt gedreven, en een conflict oplevert in Etta Palms eigen optreden - zowel in de perceptie ervan als in haar eigen beleving ervan. Bij Thomése gaat ze naar de Opera, "niet zozeer om het zien, als wel om het gezien worden." Alweer projecteert Thomése een clichébeeld uit de geschiedschrijving op een vrouwenleven: dat van een openbaarheid van observerende, mannelijke *flaneurs*, waarin de *flaneuse* een onzichtbaar personage blijft. Evenals Etta Palm-Aelders in de Droste-geschiedenis van zich herhalende mannelijke representaties van haar personage.

Judith Vega is universitair docent politieke en sociale filosofie aan de Rijksuniversiteit Groningen.

P.F. Thomése, *Het Zesde Bedrijf*, Querido: Amsterdam, 1999. ISBN 90-214-84-323. f 39,90.

1. Zie onder andere mijn 'Feminist Republicanism. Etta Palm-Aelders on justice, virtue and men'. In: *History of European Ideas* 10(1989)3, pp. 333-351.

Naam onbekend

Het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV) verzamelt en bewaart het culturele erfgoed van en over vrouwen. Het beeldarchief heeft een kleine, maar bijzondere collectie foto's, affiches enzovoort. In de rubriek *Onder de loep* laat het IIAV foto's zien, die nog niet of niet volledig beschreven zijn. Iedere aanvulling op de informatie over de foto's is van harte welkom.

Hierbij zijn twee portretten van vrouwen afgedrukt. Het is onbekend wie deze vrouwen zijn, of wanneer de opnamen zijn gemaakt.

Weet u wie deze vrouwen zijn, laat het ons dan weten. Schrijf of mail naar het IIAV, t.a.v. Heleen Masee, Obiplein 4, 1094 Amsterdam, e-mail: info@iiaav.nl.

Samenstelling: Heleen Masee en Marijke Huisman.

Voeden en opvoeden

Lidewij Hesselink

Het thema van het negentiende *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* is om meerdere redenen goed gekozen. Voeding is een onderwerp met veel verschillende kanten, op allerlei manieren verweven met vrouwengeschiedenis, waarvoor bij een breder publiek belangstelling zal bestaan. Bovendien is er in Nederland in vergelijking met andere Westeuropese landen en de Verenigde Staten nog niet veel onderzoek gedaan naar de geschiedenis van voeding en eten. Het *Jaarboek* biedt een eerste aanzet, die zeker zal uitnodigen tot verder onderzoek.

In haar inleiding op het thema geeft gastredactrice Anneke van Otterloo, een van de weinigen in Nederland die zich met de geschiedenis van eten heeft beziggehouden, de breedte van het onderwerp duidelijk aan. Voeding en eten spelen door alle geboden en verboden eromheen een belangrijke rol bij het structureren van een samenleving. Daarnaast biedt voeding door eetgewoonten, smaakvoorkeuren en voedseltaboes tal van mogelijkheden voor identificaties en groepsbindingen. Vrouwen spelen hierin een cruciale rol, omdat zij in vrijwel alle culturen de zorg voor de dagelijkse maaltijd hebben en hadden. Voeding heeft ook morele connotaties. Matigheid en zelfbeheersing zijn hierbij, vooral voor vrouwen, altijd belangrijk geweest. Eten en drinken dragen bovendien bij aan een goede gezondheid. Een verantwoordelijke huisvrouw past de nieuwe inzichten van de voedingsleer toe bij het samenstellen van de maaltijden. In de tweede helft van de vorige eeuw ontstond het idee dat goed en gezond eten niet alleen bijdroeg aan het lichamenlijk maar ook aan het geestelijk welzijn van de gezinsleden, en aan een goede sfeer in huis. Sommige vrouwen voelden de verantwoordelijkheid hiervoor ook buiten het gezin. In het kader van wat nu het beschavingsoffensief genoemd wordt probeerden zij zorg en orde te bevorderen door kennis over voeding te verspreiden. Het verband tussen voeding en opvoeding is nergens zo direct als bij de zuigelingenvoeding, waar Annemarie de Knecht-van Eekelen over schrijft. Al vanaf de Oudheid bestond het idee dat de zuigeling met de moedermelk niet alleen voedingsstoffen, maar ook immateriële waarden zoals karakter en liefde binnenkreeg. Rond de eeuwwisseling medicaliseerde de zuigelingenverzorging in Nederland, waarbij veel aandacht was voor voeding. Overal werden consultatiebureaus opgericht waar jonge moeders terecht konden voor advies en hygiënisch bereide kunstvoeding. De artsen van consultatiebureaus moedigden borstvoeding echter vanwege de unieke samenstelling aan. De medicalisatie ging in Nederland daardoor niet samen met een afname van borstvoeding, zoals bijvoorbeeld in de Verenigde Staten. De verbeterde kunstmatige voeding die op de markt kwam verving hier alleen de bijvoeding. Samen met betere hygiëne, verzorging, woonomstandigheden en medische zorg leverde het handhaven van borstvoeding en de verbeterde flesvoeding een spectaculaire daling van de zuigelingensterfte op tussen 1870 en 1939. Evenals de bijdrage van De Knecht-van Eekelen is die van Peter Scholliers als sociaal-historisch te kenmerken. Scholliers beschrijft hoe ideologie en praktijk van de huisvrouw in Belgische arbeidersgezinnen veranderde tussen

1840 en 1940. Industrialisatie, sociale kwestie, bezetting, wederopbouw en crisis beïnvloedden het ideaal dat de overheid propageerde en de praktische mogelijkheden voor gehuwde arbeidersvrouwen. Met name in de keuken kon de huisvrouw haar invloed op het gezinsgeluk doen gelden: door lekker, gezond en zuinig te koken kon zij haar man uit de kroeg houden, haar kinderen gezond doen opgroeien, en het gezinsbudget op peil houden.

De artikelen van Yvonne Bleyerveld, Pieter Stokvis en Marlou Schrover in dit Jaarboek zijn meer cultuur-historisch georiënteerd. Bleyerveld gebruikt voor haar artikel 'Tevreden met een luttel' zestiende- en zeventiende-eeuwse teksten en beeldmateriaal uit die periode om aan te tonen dat soberheid en matigheid in eten en drinken gewenste eigenschappen waren, vooral voor vrouwen. Natuurlijk, ook voor mannen was matigheid geen slechte karaktertrek. Voor vrouwen stond echter meer op het spel, omdat hun drank- en vraatzucht geassocieerd werd met wispelturigheid, lust, gierigheid, hebzucht, afgunst en geslepenheid. Men was ervan overtuigd dat matigheid de vrouwelijke kuisheid en eerbaarheid zou bevorderen en beschermen. Vrouwen die zich toch te buiten gingen aan voedsel en drank brachten meteen hun hele reputatie in gevaar, terwijl mannen alleen op die ene misstap werden aangekeken.

Haagse burgerdames maakten rond 1900 kennis met de door Stokvis beschreven nieuwe openbare gelegenheden - melksalons en conditoreien - waar zij zonder aanstoot te geven terecht konden voor een versnapering. Deze horecagelegenheden ontstonden in samenhang met de langere tijdspanne tussen lunch en diner, de vergroting van de stad, en de opkomst van recreatief winkelen.

Schrover tot slot laat aan de hand van veel internationale voorbeelden zien hoe belangrijk voeding is voor etniciteit en identiteit. Etnisch eten is voor migranten een manier om herinneringen te bewaren, gevoel van ontheemding te verminderen, identiteit te behouden en uit te drukken, en etnisch te socialiseren. Zowel de ingrediënten als de opbouw van de maaltijd zijn hierbij belangrijk. Aangezien vrouwen meestal het eten verzorgen en zij bovendien weinig andere manieren hebben om hun etniciteit vorm te geven, lijken eetgewoonten de aangewezen methode om het tot op heden vaak verwaarloosde genderelement van etniciteit te onderzoeken.

Voeden en opvoeden geeft een goede indruk van de vele mogelijkheden voor historisch onderzoek naar voeding en eten. De artikelen verschillen enorm qua brongebruik, invalshoek en vraagstelling, maar vrijwel alle artikelen ontstijgen ruimschoots het niveau van de petite histoire. Hopelijk inspireert deze bundel daarom zowel sociaal- als cultuurhistorici om met dit thema verder te gaan.

Lidewij Hesselink is als promovendus in de sociaal-economische geschiedenis verbonden aan de Vakgroep geschiedenis van de Universiteit Utrecht.

Barbara Henkes e.a. (red.), *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 19: Voeden en opvoeden*, Stichting Beheer IISG, 1999, 208 p. ISBN 9068611712, f38,50.

Boeken in 't kort

Laura Adler

Marguerite Duras

De Geus, 1999. f69,90.

Biografie van een van de grootste Frans schrijfsters van deze eeuw. Door *Hiroshima mon Amour* werd Marguerite Duras bovendien een van de meest invloedrijke scenaristen. Adler laat zien hoezeer Duras jarenlang

een kunstmatig beeld van haar eigen verleden koesterde. Zij toont onder meer aan dat de romantische *amant* uit Duras' gelijknamige boek in werkelijkheid met harde munt betaalde voor zijn bezoekjes aan de jonge Marguerite. Ook Duras' oorlogsverleden blijkt minder fraai dan men dacht. Dit boek geeft een beeld van haar jeugd in Indochina in de jaren twintig, haar kolonialistische propagandawerk, de oorlogstijd, haar intrede in de verzetsgroep van Mitterand, haar duurzame driehoeksverhouding en haar hardnekkige flirt met het communisme en de alcohol.

Willem de Blécourt

Het amazonenleger. Irreguliere genezessen in Nederland, 1850-1930

Amsterdam University Press, 1999. f39,50.

Dit boek beschrijft de geschiedenis van de voorloopsters van Jomanda, Mellie Uylert en Klazien uit Zalk. Volgens de gangbare voorstellingen woonde de typische genezeres op het platteland en was zij van alle markten thuis. De werkelijkheid blijkt anders. Voor waarzegsters en afdrijfsters was men aangewezen op marktplaatsen in het algemeen, en op de grote steden in het bijzonder. De Blécourt besteedt ook aandacht aan de symboliek die de genezeressen omgaf.

Annemiek van Drenth & Francisca de Haan

The rise of caring power. Elisabeth Fry and Josephine Butler in Britain and the Netherlands

Amsterdam University Press, 1999. f49,50.

Deze studie bespreekt de rol van de vrouw in de ontwikkeling en verspreiding van 'caring power', en omgekeerd de invloed hiervan op de vorming van de 'moderne vrouw'.

Marjet Derks & Rob Wolf

*Wetenschap in dienstbaarheid:**Dr Ida Frye (1909), heilpedagoge*

Vantilt, 1999. f17,50.

Biografie over een gedreven vrouw die het autisme bij kinderen ontdekte.

Valerie Grosvenor Myer

Jane Austen

De Prom, 1999. f39,90.

Jane Austen (1775-1817) is de auteur van - inmiddels verfilmde - boeken als *Emma*, *Pride and Prejudice* en *Sense and Sensibility*. Wie was de vrouw die zo treffend over onmogelijke liefdes kon schrijven? Haar biografe portretteert Jane Austen als een vrouw van eenvoudige komaf, die was gezegend met vertel talent, gevoel voor humor en een diep psychologisch inzicht.

J. de Bruin

*Helpende handen. VU-plan 1937 en**Vrouwen VU-hulp in de jaren 1932-1997*

Uitgeverij Meinema, 1999. f25,-.

De Amsterdamse Vrije Universiteit viert in 2005 haar 125-jarig bestaan. Als eerste deel in een historische reeks is nu een gedenkboek verschenen over Vrouwen VU-Hulp. Deze - nog steeds bestaande - organisatie werd in 1932 opgericht om geld in te zamelen voor uitbreiding van de Universiteit. De auteur schetst in dit boek de ontwikkeling van deze vrouwenorganisatie tegen de achtergrond van verzuiling en ontzuiling.

Ans Herenius-Kamstra

Juliana, mens en majesteit. Vorstelijke biografie van een dienstbaar leven.

Den Hertog, 1999. f39,90.

Een terugblik op het leven van prinses, koningin en vervolgens weer prinses Juliana. Met talloze foto's van de belangrijkste momenten uit haar leven.

Klazien Kruisheer

De dokter, dat ben ik!

Walburgpers, 1998. f49,50.

Ter gelegenheid van het 65-jarig bestaan van de Vereniging van Nederlandse Vrouwelijke Artsen verscheen dit jubileumboek over de geschiedenis van vrouwelijke artsen in Nederland.

Maria Antonietta Macciocchi

Dierbare Eleonora. Een gepassioneerd vrouwenleven ten tijde van de Napolitaanse revolutie

Wereldbibliotheek, 1999. f59,50.

Tijdens de Napolitaanse revolutie stierf Eleonora Fonseca Pimentel op het schavot, omdat zij zich met hart en ziel had ingezet voor vrijheid, gelijkheid en broederschap. Behalve het verhaal van Eleonora, is dit boek een verslag van de zoektocht die de auteur ondernam naar de wortels van haar eigen engagement. Tegen de achtergrond van de ontwikkelingen in Italië beschrijft Macciocchi haar levenslange strijd tegen onrecht en achterstelling.

Remco Meijer

Aan het hof. De monarchie onder koningin Beatrix.

Bert Bakker, 1999. f34,90.

Via de inrichting van het hof heeft Remco Meijer geprobeerd een portret te schetsen van koningin Beatrix zelf. De hofhouding opereert immers als een klein ministerie, dat direct onder leiding staat van de vorstin die zo op haar privacy gesteld is.

Ruth Oldenziel

Making technology masculine. Men, women, and modern machines in America, 1870-1945

Amsterdam University Press, 1999. f49,50.

Oldenziel brengt in kaart op welke wijze mannen beslag legden op de technologie als hun exclusieve domein. Zij onderzocht tevens hoe vrouwen dit mannelijke overwicht probeerden te ondermijnen. Het strijdtoneel waarop vrouwelijke ingenieurs, uitvindsters en sociale wetenschappers, activistes en schrijfsters zich verzetten tegen technologie als de moderne mannelijke mythe, strekt zich uit van de werkvloer tot de wereldtentoonstellingen.

Verzet in Nederlands-Indië.

Het levensverhaal van Bep Stenger

Opgetekend door Nadet Somers

Walburgpers/Verzetsmuseum, 1999. f29,50.

Het levensverhaal van Bep Stenger gaat over de bijdragen van gewone mensen aan het verzet in Nederlands-Indië tegen de Japanse bezetters. Zij vertelt over haar jeugd in Indië, over de hulpacties voor bezet Nederland en over de Japanse inval in Indië. Over hoe zij bij toeval betrokken raakte bij verzetsactiviteiten. Activiteiten die zij met een lange gevangenisstraf moest bekopen. Haar verhaal gaat ook over de strijd bare vrouwen in de gevangenis en de steun die zij elkaar gaven.

Samenstelling: Zonneke Matthée

IFRWH-News

Deze rubriek bevat een selectie uit de meest recente nieuwsbrieven van de International Federation of Researchers in Women's History (IFRWH). Wie direct contact met de IFRWH wil opnemen, kan een e-mail versturen naar Lynn Abrams (L.Abrams@modhist.arts.gla.ac.uk), of naar de Nederlandse vertegenwoordigster van de IFRWH, Berteke Waaldijk (Berteke.Waaldijk@let.uu.nl). Geïnteresseerden kunnen ook terecht op het Internet: <http://www.arts.unimelb.edu.au/Dept/History/ifrwh.html>.

Congres

Oslo 2000

De voorbereidingen voor het IFRWH-congres tijdens het grotere CISH-congres (Internationaal Comité voor de Historische Wetenschappen) in Oslo (10-12 augustus) zijn in volle gang. Het thema is 'Conflict and co-operation in sites of cultural coexistence: perspectives from women's history'. Het voorlopige programma is hieronder afgedrukt. De aanmeldingsprocedure startte in september 1999. Voor meer informatie kunt u terecht op Internet: www.hf.uio.no/oslo2000.

Donderdag 10 augustus

17:00-18:30 IFRWH Business Meeting

18:30-20:00 Opening session

Berteke Waaldijk and Maria Grever (The Netherlands), 'Multi-media Presentation: Visualizing and Digitalizing Women's History: The 1898 Dutch National Exhibition on Women's Labour'.

Vrijdag 11 augustus

9:30-10:15 Session I:

Keynote Speaker: Rhoda Reddock (Trinidad-Tobago)

10:30-12:30 Session II: Colonial Encounters

Gunlog Fur (Sweden), 'Women on the Margins: Colonial encounters in Sapmi and Lenapehoking in the 17th and 18th Centuries'; Maria Beatriz Nizza da Silva (Brazil), 'Indian, Black and White Women in Colonial Brazil: Cooperation through Witchery'; Tanja Christiansen (England), 'Friends and Foes: Relations among Women in 19th century Cajamarca, Peru'; Ann Paronson (New Zealand), 'Community Relations: Maori and Pakeha (western) Women in 19th-century Aotearoa-New Zealand'; Joy Lintelman and Barbara Bergland (USA), 'Scandinavian Immigrants and Indigenous Peoples: Interethnic Relations in the Midwestern U.S., 1850-1903'; Shen Jie and Noriyo Hayakawa (Japan), 'Contesting Women's Identities in Imperial Japan and Colonised Manchuria'.

13:30-15:30 Session III: Women's Missions: Home, School, and Church

Bharati Ray (India), 'The Education of Women: Conflict and Cooperation in Two Colleges in Colonial Bengal'; Aileen Moreton-Robinson (Australia), 'Women's Sites of Fire and Water: Feminising and Racialising History in the Australian Borderlands'; Monica Tetzlaff (USA), 'Between Black and White: Women's Interaction on the Sea Islands of South Carolina, 1915-1939'; Deborah Gaitskell (UK), 'Othering and Mothering: Christian Women Crossing South Africa's Racial Divide in the 20th Century'; Helen Harper (Canada), 'Lessons North of the 60th: Aboriginal and White Women Teaching in the Canadian Arctic'.

15:45-17:45 Session IV: War, Refugees and Exile

Leslie Schwalm (USA), 'Confronting Freedom: Gender, Race and the Politics of Emancipation in the American Civil War'; Brigetta Studer and Berthold Unfried (Switzerland), 'Western European Communist Exiles and Emigrants in Stalinist Russia: Competing Cultures in the Multinational Milieu of the 1930s'; Marlene Epps (Canada), 'Negotiating Gender and Ethnic Identities: Mennonite Refugees of the Second World War'; Margaret L. Myers (USA), 'Sexuality, Mothering and Motherhood after Auschwitz: Jewish Women as Displaced Persons in Occupied Germany, 1945-48'; Shirin Akhtar and Shanaara Husaain (Bangladesh), 'Rohingya Women Refugees' Experience in Bangladesh/Bangladesh Women Refugees' Experience in India'; Jane Kani Edwards (Sudan/Canada), 'Southern Sudanese Refugee Women: Questioning the Past, Imagining the Future'.

Zaterdag 12 augustus

9:15-11:15 Session V: Creating and Contesting Nationalism and National Identities

Rebecca McCoy (USA), 'Women and National Identity in France: Protestant and Catholic Women in 19th-century Alsace'; Ann-Catrin Ostman (Finland), 'Finnish Citizens on Swedish Soil: Yeomanry, Gender, and the Position of a Minority in a New State'; Kassimira Daskalova (Bulgaria), 'Woman and Nationalism, Old and New, in Bulgaria'; Anne Cova and Antonia Costa Pinto (Portugal), 'Women and Fascism in Salazarist Portugal'; Elena Gapova (Belarus), 'One Nation, Two Ideologies: Engineering Women in Soviet and Western Belarus'; Inger Marie Okkenhaug (Norway), 'To Nourish a sense of common Palestinian Citizenship: Jerusalem and East Mission, Women's Education and the Arab-Jewish Conflict, 1918-48'.

11.30-13.30 Session VI: Sisterhood and Sibling Rivalry: Women's Movements and Feminist Movements

Susan Zimmerman (Hungary), 'Conflict in Feminist Social Policy: The Hungarian Women's Movement in National and International Settings, 1890-1918'; Gabriela Cano (Mexico), 'A Story of Love and Hate: Mexican Women Intellectuals and Activists look at American Women Activists, 1920s and 1930s'; Aparna Basu and Karin Deutsch (India and England), 'Cooperation and Conflict between Hindu and Moslem Women in the Indian Women's Movement, 1927-1947'; Naziema Jappie (South Africa), 'Women Building the New South Africa: Conflict and Cooperation'; Judith Zinsser (USA), 'Programmes of Action: The Official and Unofficial Results of the United Nations' Decade for Women, 1975-1985'.

Varia

Terugblik

Eind mei van dit jaar werd in Sofia (Bulgarije) de conferentie 'The Limits of Citizenship: European Women between Tradition and Modernity' gehouden. Het doel van de conferentie was vrouwen- en genderhistorische thema's op de academische agenda van de Universiteit van Sofia te zetten. Tijdens de conferentie werd onder andere gediscussieerd over de status en geschiedenis van vrouwen in het vroegmoderne Ottomaanse Rijk, tot de twintigste eeuw. In de ronde-tafeldiscussie op de laatste dag van de conferentie werd door de referenten, de studenten en de academische staf van de Universiteit gepraat over de vraag hoe genderstudies in het universiteitscurriculum kan worden ingepast, en hoe studenten daarvoor geïnteresseerd kunnen worden.

De resultaten van de conferentie zijn volgens verslaggeefsters Krassimira Daskalova en Raina Gavrilova niet direct meetbaar, maar er is in ieder geval een aantal positieve stappen gezet. Er is een algemene discussie op gang gekomen over de relevantie van vrouwen- en genderstudies in Bulgarije, er zijn ervaringen uitgewisseld, er is een (internationaal) netwerk opgebouwd en er zijn gemeenschappelijke doelen vastgesteld voor de verdere implementatie van vrouwen- en genderstudies binnen het curriculum aan de Universiteit van Sofia. Er zal bovendien van alle papers en de discussies een boek gemaakt worden, dat voor de studenten en docenten kan dienen als een handboek.

Bestuur

Op 5 juni vergaderde het bestuur van de IFRWH, samen met een aantal afgevaardigden van de verschillende nationale afdelingen in New York. Het bestuur keek terug op een succesvolle conferentie in Melbourne, maar het gaat slecht met de financiën van de IFRWH. Er werd gesuggereerd een 'Adopt a Sister'-systeem op te zetten, waardoor de rij-

De muzen op afstand: vrouwen en genootschappen in de 18e eeuw

Studiemiddag van de Stichting Vrouwengeschiedenis Vroegmoderne tijd op 19 november a.s.

Zowel in kringen van wetenschap als in die van literatuur en muziek werden in de tweede helft van de achttiende eeuw genootschappen opgericht met de bedoeling om de beoefening van de betreffende kunst of wetenschap te bevorderen. De leden van deze genootschappen discussieerden onderling over hun vak, bekritiseerden elkaars werk en werkten soms samen aan groepsprojecten. Door middel van het uitschrijven van prijsvragen en het publiceren van verhandelingen op het eigen vakgebied droegen de genootschappen ook bij aan de bevordering van wetenschap en kunst buiten het eigen genootschap.

De achttiende-eeuwse genootschappen waren overwegend mannenbolwerken; aanvankelijk konden vrouwen geen lid worden en toen het lidmaatschap eenmaal voor hen openstond, werd slechts een enkele vrouw lid. Gaandeweg kregen vrouwen geregelder toegang tot het genootschappelijk leven. Maar er is nog weinig bekend over de relatie tussen vrouwen en genootschappen, omdat hier pas sinds kort meer onderzoek naar wordt gedaan. Daarom wordt op de SVVT-studiemiddag de relatie tussen vrouwen en genootschappen nader aan de orde gesteld om te onderzoeken of het bestaande beeld aangevuld of gedif-

Titelprint en begeleidend gedicht uit het eerste deel van de *Verhandelingen*, die in 1754 werden uitgegeven door de *Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem*.

ferentieerd kan worden. Centraal staat de vraag of vrouwen inderdaad geen of nauwelijks een rol van betekenis in genootschappen hebben gespeeld en omgekeerd of genootschappen inderdaad nauwelijks hebben bijgedragen aan de wetenschappelijke of kunstzinnige ontwikkeling van vrouwen in de tweede helft van de achttiende eeuw.

Spreeksters op deze middag zijn: Claudette Baar (vrouwen en genootschappen in het algemeen), Marleen de Vries (vrouwen en literaire genootschappen) en Nicolle Klinkeberg (vrouwen en muzikale genootschappen).

UITLEGGING.

Deze edle Maagd verbeeldt *het hiel van 't algemeen*,
Gezeten op een Troon van goud en elpenbeem.
Haar hand ruft op 't Altaar, waar naaft zy zit beveiligd;
Doordien haar offer, *Gods en 's Vaderlands geheiligd*,
Haar ruft verzekert; daar de Hemel haar verhoort,
En allen lafter straf die de offerhand verfloort;
Zo als door *kelk en slang* te kennen word gegeven,
Op Cezar Probus munt, door Occoos pen beschreeven:
Dus strekt ze een Zinnebeeld voor *HOLLANDS MAATSCHAPPY*
DER *WETENSCHAPPEN*, die, al 't geen betreklyk zy
Op Kunst, Bevinding en Geleertheit, na wil spooren,
Mits dat het nuttig zy, of duister was te voeren.
Zy lokt geleerden en veruftelingen uit,
Om deel te neemen in haar loffelyk besluit;
Waarom *de Liefde tot het Vaderland* (te kennen
Aan *Zegkranssen*, daar zy juicht op vlugge penen)
De *Wetenschappen* na den *Zesl* heeft geleid,
Die schriften off'ren, daar hinnen roem door werd verbreid:
De Vrye Kunsten ziet men bezig in haar' zaaken;
Nu *MECHNATEN* in een vuur van yver blaaken,
Om zulk een groot ontwerp te brengen in zyn' fland,
Tot 's Hemels eer, en nut van 't vrye Vaderland.
't Stad; wapen ciere den troon; om dat in *HAERLEMS MUUREN*
DE *MAATSCHAPPY* begon; die eeuwen lang moet duren,
Met Hollands Zeevaardy, de Zenuw van den Staat,
Wier aanwas en geluk haar diepft ter harte gaat.

IN HAERLEM 17²⁵—54.
July

FR. LANGENDYK.

Tijd: 14.00-17.00

Plaats: Utrecht

Nadere inlichtingen bij: *Willeke Los* (tel.: 030-2627994) of *Simone Veld* (e-mail: Simone.I.Veld@lett.uu.nl) of via onze homepage:

<http://www.iisg.nl/~womhist/svvt.html>

vervolg van pagina 28

kere nationale comités de contributie van kleinere nationale comités gaan betalen. Dat extra geld zou bijvoorbeeld ook kunnen worden ingezet om de reiskosten van bepaalde sprekers te dekken.

Groot-Brittannië of Ierland zijn genoemd als locatie voor de volgende interim-conferentie in 2001 of 2002. Een aantal bestuursleden onderzoekt verder de mogelijkheden om een IFRWH Book Prize in te stellen.

Database

In Australië is Mary Sponberg bezig een overzicht te maken van het werk van vrouwelijke geschiedschrijvers uit de afgelopen tweeduizend jaar. In de Companion to

Women's Historical Writing (een database) moet zo veel mogelijk informatie samengebracht worden over alle vrouwen die op de een of andere manier geschiedeniswerk(en) hebben geschreven. Voor dit project verzamelt zij zowel biografisch als bibliografisch materiaal over historicae. Het is een Engelstalig project, maar Mary Sponberg zoekt internationaal contact om zowel Europese als niet-Europese historiografische tradities op het spoor te komen.

Voor meer informatie:
Mary.Sponberg@mq.edu.au

Wales

In Wales wordt gewerkt aan het Archif Menywod Cymru - the Women's Archive of Wales. Het doel van dit project is de geschiedenis van vrouwen in Wales te bewaren en te promoten. Voor meer informatie: Ursula Masson, School of Humanities, University of Glamorgan, Pontypridd, CF37 1DL, umasson@glam.ac.uk.

De Clintons

Op 15 maart j.l. hebben Nancy Cott (Yale University) en Alice Kessler-Harris (Columbia University) over vrouwengeschiedenis gesproken in het Amerikaanse Witte Huis. Hillary en Bill Clinton hebben zich beiden positief uitgelaten over het belang van vrouwengeschiedenis.

Varia

Europese onderzoeksgelden

De Europese commissie wil het aantal vrouwen dat betrokken is bij Europees onderzoek vergroten. Dat het menens is bleek tijdens een expertmeeting in juli j.l. waarvoor de Europese beroepsvereniging WISE was uitgenodigd. Brussel nodigt vrouwelijke wetenschappers en genderspecialisten uitdrukkelijk uit om zich kandidaat te stellen voor panels die aanvragen beoordelen en om zelf aanvragen in te dienen.

NOV-Belle van Zuylenkursus

Het Belle van Zuylen Instituut is een samenwerking aangegaan met de Praemium Erasmianum. Hierdoor worden er aan de NOV-Belle van Zuylenkursus vrouwengeschiedenis voor promovendae/i in het najaar, twee openbare lezingen toegevoegd.

Spreeksters: Linda Gordon (University of Wisconsin-Madison) en Olwen Hufton (Oxford)

Datum: 12 november

Informatie: Dr. Patricia S. Lulof, tel. 020-5252119

E-mail: lulof@pscw.uva.nl

Gender and Technology

De derde European Social History Conference vindt volgend jaar in Amsterdam plaats.

Datum: 12-15 april 2000

Informatie: Belle van Zuylen Instituut, tel. 020-525312

E-mail: Hofman@pscw.uva.nl

600 jaar Vrouwenklooster

Diepenveen

Samen met ruim honderd andere kloosters was het Vrouwenklooster Diepenveen een van de dragers van de Moderne Devotie in Noordwest Europa. De Stichting IJsselacademie te Kampen organiseert in samenwerking met de gemeente Deventer en het Titus Brandsma Instituut van de KUN in Diepenveen een symposium '600 jaar Vrouwenklooster Diepenveen'.

Datum: vrijdag 19 mei 2000, 10.00-16.30

Deelnamekosten: f 40,00, incl. lunch

Informatie: mw. drs. H.J. van de Streek, tel 038-3315235

Tentoonstelling

Elk zijn waerom

Een tentoonstelling van vrouwelijke kunstenaars in België en Nederland, 1500-1950.

Datum: 17 oktober 1999 - 16 januari 2000

Plaats: Koninklijk Museum voor de Schone Kunsten in Antwerpen

Informatie: e-mail: n.schrijvers@kmsa.be

Zie ALV in Arnhem p. 31.

Leven na de dood

In het Catharijneconvent geeft men rond het jaar 2000 samen met de Middeleeuwers antwoord op de vraag: is er leven na de dood? De tentoonstelling toont aan de hand van prachtige middeleeuwse voorwerpen (o.a. schilderijen, beeldhouwwerken en handschriften), hoe onze voorouders zich voorbereidden op de dood. Welke begrafenispraktijken bestonden er, welke rol speelden vrouwen hierbij, hoe dacht men over het hiernamaals, hoe bleven de overledenen in gedachten? Kern van de expositie is de behoefte om te herdenken en herdacht te worden.

Datum: 11 december 1999 - 26 maart 2000

Plaats: Museum Catharijneconvent, Nieuwegracht 63/Lange Nieuwstraat 38, Utrecht

E-mail: //www.catharijneconvent.nl

Freules, dames en vrouwen

In het Ryksargyf te Leeuwarden is een tentoonstelling te bezichtigen over vrouwen in Friesland. Er wordt onder andere aandacht besteed aan dames als Anna Adriana Cornelia Lycklama à Nijeholt - Sixma barones van Heemstra, en aan niet-adellijke vrouwen zoals de bekende vakbondsvrouw Anke Weidema. Bij de tentoonstelling hoort een boek waarin de levensbeschrijvingen van de uitgekozen vrouwen worden gepubliceerd. De tentoonstelling is tevens aanleiding voor een serie lezingen over burgerlijk leven in Friesland (Ileen Montijn en Yme Kuiper), dienstpersoneel (Jannie Poelstra en Greddy Huisman), arbeidersvrouwen (Ali de Regt en Corine Rattink) en vrouwen op het platteland (Liskje Flapper en Kees Slager).

Datum: 1 oktober 1999 - 28 januari 2000

Plaats: Ryksargyf, Boterhoek 3,

Leeuwarden.

E-mail: info@ryksargyf.org

Personalia

Dr. Judit Gera is op 29 april 1999, voorafgaande aan koninginnedag, benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau. Dr. Gera is hoofd van de vakgroep Nederlands van de Eötvös Universiteit (ELTE), de oudste universiteit van Boedapest, Hongarije. In de koninklijke motivering wordt zij geprezen vanwege haar inspanningen tot verspreiding van de Nederlandse taal en cultuur in Hongarije.

Zij organiseert op 14 oktober een congres onder de titel 'Moedertaal is mannenwerk. Genderbenaderingen van taal en literatuur'. Hieraan zullen ook docenten en studenten van de vakgroep Nederlands van de Károli Gáspár Universiteit te Boedapest en de KLTE, de universiteit van Debrecen, deelnemen. Vanuit Nederland zullen dr. Agnes Verbiest en dr. A. Agnes Sneller hun medewerking aan het congres verlenen.

Prof. dr. Mineke van Essen zal haar inaugurele rede houden op 14 december 1999, 16.30 uur, in de aula van het Academieggebouw van de Rijksuniversiteit Groningen. Zij is bijzonder hoogleraar genderstudies, in het bijzonder met betrekking tot opvoeding en onderwijs.

Rectificatie

Het in de vorige *Historica* aangekondigde symposium genderlinguïstiek, ter gelegenheid van het afscheid van dr. Agnes Verbiest, vindt niet plaats op 29 oktober, maar op 5 november.

Informatie: groos@rullet.LeidenUniv.nl

Samenstelling: Zonneke Mattheé

Homepage VVG   Homepage VVG   Homepage VVG

Raadpleeg de fraaie homepage van de VVG, dan leest u alle laatste berichten over vrouwengeschiedenis in het algemeen en de VVG in het bijzonder!
<http://www.let.uu.nl/hist/info/VVG/>

Mededelingen VVG-bestuur 1-9-1999

- * ALV en studiemiddag van de VVG in 2000 te ARNHEM !!
Datum: de Algemene Ledenvergadering van de VVG in 2000 wordt gehouden op zaterdag 1 april.
Plaats: *Het Museum voor Moderne Kunsten te Arnhem*, in de educatieve ruimte.
Aansluitend vindt een studiemiddag plaats over de dan lopende tentoonstelling 'Elck zijn waerom. Vijf eeuwen kunst van vrouwen in Arnhem' (opening 26-2-2000). Deze tentoonstelling laat het werk van 180 vrouwelijke kunstenaars zien die in de periode 1500-1950 in Nederland en België werkten. Het museum krijgt werken in bruikleen van particulieren en van meer dan 12 toonaangevende musea, waaronder het Prado in Madrid, de Hermitage in Sint Petersburg en het Uffizi in Florence.
De preciese agenda van de ALV en het programma van de studiemiddag (met een bezichting van de tentoonstelling) worden in de volgende *Historica* nader bekend gemaakt.
- * In april/mei dit jaar hebben Ulla Jansz, Geertje Mak en Berteke Waaldijk i.s.m. het VVG-bestuur de werkgroep Gender en diversiteit opgericht. Deze werkgroep wil voortborduren op de VVG-studiemiddagen over 'vrouwengeschiedenis in kleur' en zoekt aansluiting bij het Landelijk Colloquium Vrouwengeschiedenis o.l.v. prof.dr. Marjan Schwegman. Informatie: m.grever@let.kun.nl
- * De VVG-leden Suzanne Hautvast (Utrecht) en Liesbeth Kortbeek (Arnhem) hebben het initiatief genomen om een VVG-werkgroep in het leven te roepen 'Historica op de arbeidsmarkt'. Zij willen de werkgelegenheid en de loopbaanperspectieven van historicae verbeteren onder meer d.m.v. voorlichting en bemiddeling. Op de ALV en in de komende nummers van *Historica* zullen zij nog uitgebreid van zich laten horen. Informatie: suzannehautvast@hotmail.com of lkortbeek@wxs.nl
- * In november 2000 zal deel 12 van de VVG-reeks 'Een tipje van de sluier' worden uitgebracht onder de (voorlopige) titel *Trefpunt*

Indonesië. Vrouwen-mannen-geschiedenis 1870-1962. De redactie is in handen van Esther Captain, Marieke Hellevoort en Marian van der Klein. Het boek zal door uitgeverij Verloren te Hilversum worden uitgebracht. Met het KNHG en de VGN wordt overlegd om de feestelijke presentatie te doen plaatsvinden op de Geschiedenisdagen 17 en 18 november 2000 in het Koninklijk Nederlands Instituut voor de Tropen. Daar zal een veelvormige manifestatie plaatsvinden rond het thema 'Nederland in de koloniën, de koloniën in Nederland'. Informatie: esther.captain@let.uu.nl

- * Vijf vertegenwoordigers van de VVG en de Stichting Vrouwengeschiedenis Vroeg-Moderne Tijd voeren momenteel voorbereidende besprekingen over een grote internationale conferentie over gender- en vrouwengeschiedenis in het najaar van 2001. Deze werkgroep heeft besloten om een academische conferentie te organiseren onder de titel GENDER AND HISTORICAL REMEMBRANCE IN WESTERN SOCIETY met spreeksters en sprekers uit binnen- en buitenland.

Oproep

Op 27 maart 1999 vond de studiemiddag historicae op de arbeidsmarkt plaats. Dankzij het onderzoek van Ellen de Dreu, dat op deze middag werd gepresenteerd is er iets bekend geworden over de positie van een aantal VVG-leden op de arbeidsmarkt. De forumdiscussie waarmee deze middag werd afgesloten bleek aan een verwachting te voldoen: het werd een levendige discussie. Daardoor raakte het - ons inziens - centrale thema wat de VVG kan doen voor historicae op de arbeidsmarkt 'ondergesneeuwd'. Deze middag verdient een vervolg en onafhankelijk van elkaar benaderden we het VVG-bestuur met onze ideeën. Het bestuur bracht ons samen met het voorstel een werkgroep 'Historicae op de arbeidsmarkt' op te richten. Een stationsrestaurant lijkt een niet al te rustige omgeving om te brainstormen. Die van Ede kunnen we echter aanraden. Een goed kopje koffie, weinig reizigers en op de achtergrond het vertrouwde geluid van treinen bleken goede ingrediënten voor de geest.

Centraal stonden onder meer de vragen: wat kunnen de individuele leden van de VVG voor elkaar betekenen en wat kan de werkgroep in haar functie - en dit is toekomstmuziek - concreet aan de positieverbetering van historicae op de arbeidsmarkt doen?

Beiden vinden we dat er binnen de VVG naast, en zeker niet in plaats van, inhoudelijke informatie-uitwisseling ruimte gemaakt kan worden voor een netwerkfunctie. Een netwerk kan pas functioneren als de leden van dat netwerk elkaar kennen. Er zijn verschillende manieren waarop VVG-leden meer over elkaar te weten kunnen komen. Uiteraard zijn studiemiddagen daar een voorbeeld van. Een ander idee is het samenstellen van een wie-is-wie-boekje. Hierin zouden korte cv's van de leden opgenomen kunnen worden. Het boekje zou gebruikt kunnen worden om vragen door te spelen over bijvoorbeeld het schrijven van een artikel, recensie, het houden van een interview, het meewerken aan een bundel, tentoonstelling, het geven van lessen, een lezing etc. De VVG web-site zou ook als communicatiekanaal en/of infodesk voor individuele leden kunnen gaan functioneren. Een infodesk zou op den duur als intermediair tussen leden (starters/herstarters) en de arbeidsmarkt kunnen functioneren. Vooruitlopend op al deze plannen is de 'werkgroep in oprichting' gestart met een inventarisatie van instanties die als intermediair tussen musea en werkzoekende historici(ae) optreden. Als voorbeeld noemen we hier een project van de Federatie Cultuur Erfgoed Zuid-Holland, 'De Vliegende Brigade'. Alhoewel het hier om vrijwilligersprojecten gaat, kan het gezien worden als een eventuele opstap naar een functie bij een museum. De op te zetten werkgroep 'Historicae op de arbeidsmarkt' zou geïnteresseerde leden graag oproepen met hen mee te denken over de verbetering van de arbeidsmarktcommunicatie van en voor onze beroepsgroep. Belangstellenden kunnen contact opnemen met: Liesbeth Kortbeek 026-3342476 email: lkortbeek@wxs.nl en Suzanne Hautvast 030-2967200 email: suzannehautvast@hotmail.com